

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

Хорошев О.М., Гонтаренко Л.О.

МОДУЛЬ № 2

ТЕМА № 9

БОРОТЬБА ЗА ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ (1917-1920)

Створення Української Центральної Ради та її політична діяльність

Хвиля демонстрацій у Петрограді спричинила падінню 27 лютого 1917 р. (за старим стилем) династії Романових. Київські газети лише 3 (16) березня 1917 р. повідомили про повалення самодержавства. По всій території бувшої Російської імперії почали створюватися місцеві органи влади. В також Україні створювалися громадські комітети, які разом з міськими думами стали органами революційного уряду Росії. В думках виникла верства політичного українства. Особливістю політичного процесу було те, що в блоковій тактиці українські соціалісти вважали за краще укладати угоди із загальноросійськими, а не з національними партіями.

3 (16) березня 1917 р. на зборах представників Товариства українських поступовців (ТУП) було порушено питання щодо формування органу, який би представляв інтереси українства в нових умовах. 7 (20) березня було обрано президію **Української Центральної Ради (УЦР)**, а через два дні опубліковано звернення «До українського народу», в якому висловлювалося сподівання, що український народ сам творитиме свою долю. Головою Української Центральної Ради було обрано М. Грушевського (1866—1934) (кандидатура Д. Дорошенка не пройшла), його заступниками — Ф. Крижанівського, Д. Дорошенка, Д. Антоновича.

До початку квітня УЦР фактично була тимчасовою національною громадською організацією, що в основному діяла в Києві. Реальну владу в місті навесні 1917 р. мав губернський комісар Тимчасового уряду П. Суковкін.

Основним напрямом діяльності Центральної Ради у період березня - початку квітня 1917 року було намагання зміцнити свої позиції як представницького національного й територіального органу, передовсім у політико-організаційному й правовому аспектах. 6—8 (19—21) квітня 1917 р. в Києві працював **Всеукраїнський Національний Конгрес** політичних, громадських, культурно-просвітницьких, профспілкових організацій на якому обговорювалися проблеми національно-територіальної автономії України. На Конгресі було обрано новий склад УЦР. Для вирішення поточних справ було сформовано Комітет (з 23 червня — Малу Раду). В УЦР було три різновиди представництва: територіально-етнографічне, партійне, соціально-корпоративне.

УЦР вважала себе передпарламентом. Його представники постійно заявляли про намір передати владу законно обраному парламенту — Всеукраїнським Установчим Зборам. Головною метою діяльності УЦР було закріплення демократичних завоювань у всеросійському масштабі, здійснення на базі широкій автономії України перетворень, які привели б суспільство до соціалізму.

На провідних позиціях в УЦР були УСДРП, УПСР та ТУП. Українські соціал-демократи на квітневій конференції підтвердили основні вимоги щодо націоналізації землі та автономії України. У її середовищі побутували сумніви щодо реальності соціалістичної революції в Україні без підтримки пролетарів Заходу. Керівництво партії вважало Ради робітничих депутатів лише політичними центрами демократії, а не владними органами. У промові на IV з'їзді УСДРП В. Винниченко зазначив: революція знищила царизм, а значить і будь-який ґрунт для «самостійництва», тому українство повинно захищати ідею федеративно-демократичної республіки. Близьку позицію займали українські соціалісти-революціонери. На своєму II з'їзді, який був проведений у липні 1917 р. вони проголосили метою своєї діяльності - встановлення диктатури революційної демократії, соціалізація землі. Лідери партії, до якої належав і М. Грушевський, вважали, що до літа 1917 загальноросійська революція себе вичерпала, тому слід починати національну українську революцію

і УЦР повинна перебрати на себе владу. Партія обстоювала тезу добровільної федерації суверенних націй у демократичній Росії.

У своїй діяльності українські соціал-демократи та есери до кінця жовтня 1917р. заявляли про необхідність зміцнення демократичних принципів в Росії, проведення Установчих зборів, які б вирішили українські питання. Цим була зумовлена постійна стриманість і схильність до компромісів українських політичних сил.

Нерішучість, непослідовність українських соціалістів особливо проявилися при вирішенні економічних проблем. У квітні—травні 1917 р. в УЦР відбулися дебати щодо питання про те, чи може вона як коаліційний орган різних партій займатися господарськими проблемами чи тільки питаннями автономії, культури та освіти. Оскільки економічні програми мали лише УПСР і УСДРП, то до створеної у травні економічної комісії залучили тільки їх представників. Між тим економічне становище населення погіршувалося. Так, наприклад, у Києві на початку серпня хлібних запасів залишилося на три доби. Зволікання у вирішенні економічних питань позначалося на авторитеті та популярності цих партій.

Найменш вигідне становище навесні 1917 р. було у більшовиків України. На той час це була мало чисельна, з нестійким авторитетом, незначною кількістю етнічних українців організація. Але вже наприкінці того ж року більшовики України нараховували 42 тис. осіб, що пояснювалося зростанням соціального нетерпіння мас. Час працював саме на ліворадикальні ідеї, розширюючи соціальну базу більшовиків та їх союзників.

При висвітленні подій в Україні періоду березень 1917р. – квітень 1918р. обов'язково треба зазначити, що відсутність єдності між українськими політичними партіями зі стрижневих питань породжувало надмірну дискусійність на шкоду конкретній державотворчій роботі, значно ускладнювало ситуацію в УЦР, діяльність якої пройшла такі етапи:

1. Намагання зміцнити свої позиції як представницького національного й територіального органу, передовсім у політико-організаційному й правовому аспектах (березень — початок червня 1917 р.). Основою його була боротьба зі спадщиною самодержавства, за демократизацію влади в колишній Російській імперії.

2. Поглиблення процесу державного будівництва в Україні (кінець червня — початок вересня 1917 р.). Відбувалося воно на базі автономно-федеративного принципу під впливом стихійного зростання радикалізму мас; досягнення тимчасового компромісу з діями Тимчасового уряду щодо легітимації автономії України.

3. Боротьба за федерацію національно-державницьких суб'єктів з однорідним соціалістичним центральним урядом (жовтень 1917 — середина січня 1918 р.). З цих питань українські політичні лідери дотримувалися різних поглядів.

4. Існування формально самостійної Української Народної Республіки (УНР) під протекторатом збройних сил Німеччини й Австро-Угорщини (березень — 28 квітня 1918 р.). Винятком був період воєнних дій з радянською Росією, втрати влади в січні—лютому 1918 р.

Національно-державне будівництво періоду Центральної Ради

Лютнева революція прискорила процес створення різноманітних національних комітетів і організацій в армії, на флотах колишньої імперії. В Петрограді виникла Українська військова рада для формування українізованих частин, яку підтримали матроси й частина офіцерів Морської школи. На Чорноморському флоті серед українців розгорнув організаторську роботу військовий клуб імені І. Сірка. У березні 1917 р. діячі «Братства самостійників» сформували в Києві комітет з організації національних збройних сил, а також Український військовий клуб імені гетьмана П. Полуботка. Солдати-українці, самостійно організовуючись в окремі частини, керувалися насамперед прагматичними цілями: перебування в однорідному культурному середовищі, можливість виконувати військову повинність на Батьківщині, перспектива встигнути до розподілу поміщицьких земель, мати тісніший зв'язок з рідними. Враховуючи наростання стихійної українізації в армії, УСДРП і УПСР у квітні 1917 р. підтримали ідею створення українських полків, їх передислокації в Україну.

На той час М. Грушевський і В. Винниченко вважали армію неминучим злом. Якщо прихильники М. Міхновського вбачали в українізації військових підрозділів початок створення

національної армії для відродження української державності, то більшість партій в УЦР обмежувалася культурно-просвітницькою роботою.

Тимчасовий уряд, всіляко заохочуючи створення польських, естонських, латиських, чеських частин, не поспішав формувати українські полки. Це спонукало Одеську Українську військову раду в травні 1917 р. прийняти рішення про припинення відправки на фронт маршових рот, що склалися з українців.

Збільшення кількості українізованих частин змусило задуматись над питанням щодо створення загальновизнаного органу, який би управляв цим процесом. Клуб імені П. Полуботка запропонував скликати Всеукраїнський військовий з'їзд. Цю ідею підтримали лідери УЦР. З'їзд, який відбувся у травні 1917 р., після гострої боротьби самостійників з автономістами схвалив ідею створення національних частин, але тільки з метою поліпшення дисципліни, викорінення дезертирства солдатів. Було також сформовано Український генеральний військовий комітет (УГВК) на чолі з С. Петлюрою. У резолюції з'їзду соціалістам вдалося проштовхнути рішення про ліквідацію після закінчення війни постійної армії та заміну її народною міліцією. Зазначалось, що збройні сили — це опора української демократії, а не державності. Через прихильність до такої концепції УГВК відав лише військово-технічними питаннями, узгоджуючи свою діяльність з командуванням російської армії. У свою чергу УЦР, не маючи чіткої програми військового будівництва, самоусунулась від керівництва цими процесами, а всіх вищих офіцерів вважала контрреволюціонерами та українофобами. Через місяць у Києві, всупереч забороні Тимчасового уряду, розпочав роботу II Всеукраїнський військовий з'їзд, який звернувся до петроградського уряду з вимогою почати широку українізацію в армії та на флоті, визнати щодо цього обов'язковим для російських військових установ рішення УГВК. З'їзд легалізував загони «вільного козацтва», які виникли навесні 1917 р. Загалом рух у військах лідерам УЦР вдалося утримати в автономістському руслі, про що свідчив оголошений 10 (23) червня 1917 р. **I Універсал**, який декларував гасло національно-територіальної автономії у складі Росії.

Наприкінці червня Тимчасовий уряд заборонив стихійну українізацію військових частин.

Під час українізації армії виявилися і негативні явища: відмова від виконання наказів і несення повсякденної служби, якщо українізацію не затверджував вищий штабний орган; небажання йти на фронт, висунення вимог щодо передислокації в Україну; ворожнеча солдатських комітетів і українських військових рад; втручання національних організацій в оперативну діяльність штабів тощо.

У вересні—листопаді, на фоні революційної кризи, падіння дисципліни в армії, масового дезертирства посилювався процес більшовізації, полівіння політичних настроїв солдатських мас. Щоб зберегти контроль над боездатними українізованими частинами, Тимчасовий уряд погодився українізувати 20 дивізій, укомплектувати українцями 14 піхотних дивізій, стрілецьку дивізію і два артилерійські дивізіони. Проте це рішення залишилося на папері. Втягування військових у політичну боротьбу, недовіра до офіцерського корпусу прискорювали деморалізацію і розпад українізованих частин. Більше того, з грудня 1917 р. в українські полки брали лише офіцерів, які народилися в Україні, а ті, хто прибув з інших регіонів, повинні були мати довідки від революційно-демократичних організацій про політичну благонадійність. Усі генерали і старші офіцери були відправлені у запас, хоча це відбувалося за дефіциту командних кадрів.

Тим часом в армії посилювався вплив більшовицьких військово-революційних комітетів, а військовий міністр Радянської Росії М. Криленко у грудні заборонив українізацію на фронтах і в тилових гарнізонах.

На початку 1918 р. УЦР перейшла від концепції українізації війська до формування армії за принципами добровільності — як народної міліції. До кінця березня у ній нараховувалося 15 тис. військовослужбовців. Планувалося відкрити Академію національної армії, інструкторську школу для підготовки старшин, робилися спроби сформувати вісім територіальних армійських корпусів, відповідні технічні частини. Було реорганізовано Генеральний штаб, затверджено «Тимчасовий закон про флот УНР». Водночас уряд УНР у березні 1918 р. призупинив фінансування загонів «вільного козацтва», більшість з яких перетворилася на банди злочинців, а на початку квітня розпустив їх. Тоді ж було вирішено розформувати 6-тисячну Першу українську дивізію «синьожупанників», що, як і дивізія «сірожупанників», повністю втратила боездатність і лояльність до уряду УНР.

Визначити реальну чисельність збройних сил УНР наприкінці квітня 1918 р. складно. Найімовірніше, що особовий склад її напіврегулярної армії міг налічувати до 30—33 тис. багнетів і шабель. Це без врахування команди кораблів Чорноморського флоту, бо з березня 1918 р. тут відбувалася демобілізація. Процес подальшої розбудови національних збройних сил продовжувався вже гетьманом Павлом Скоропадським.

Українсько-російських відносинах влітку 1917 — взимку 1918 рр.

Посилення курсу Центральної Ради на здобуття Україною автономних прав привело до того, що 29 червня 1917 р. до Києва прибули міністри російського уряду: О. Керенський, М. Терещенко, І. Церетелі. Внаслідок переговорів Петроград визнав Центральну Раду, погоджувався її фінансувати, а Київ зобов'язався не заперечувати проти автономії українських губерній. **II Універсалом** 3 (16) липня 1917 р. УЦР проголосила себе найвищим органом революційної демократії України, підпорядкованим Тимчасовому уряду, заявила про залучення до свого складу представниками національних меншин. Результати переговорів у Києві призвели до кризи в Тимчасовому уряді, який покинуло шість міністрів.

У середині липня делегація УЦР подала урядовій комісії в Петрограді «Статут Генерального Секретаріату», який поклав початок процесу розмежування законодавчої та виконавчої влади, окреслював його права та обов'язки. У ньому, зокрема, йшлося, що українська правляча структура підпорядковується Тимчасовому уряду та його законам, які «набирають чинності з моменту їх публікації в Краєвому урядовому віснику українською мовою». Однак в урядовій комісії замінили Статут «Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріату», анулювавши його секретаріати військових справ, продовольчий, судовий, шляхів сполучення, коштів і телеграфів. Правочинність Генерального секретаріату та УЦР поширювалась не на дев'ять, а на чотири губернії: Київську, Волинську, Полтавську та частину Чернігівської. З цим погодились 247 членів УЦР, 70 — утримались, а 36 були проти.

Стосунки Тимчасового уряду й УЦР склалися непросто й надалі. Демократичні сили на території колишньої імперії не встигали аналізувати події, діяти хоча б нарівні з ними, часто з запізненням реагували на них. Втім, співробітництво Центральної Ради з петроградським урядом мало й позитивні результати: у початкових класах було запроваджено викладання українською мовою, профінансовано дві українські гімназії і чотири кафедри українознавства в університетах України. Водночас російська мова була обов'язковою для вивчення, шкільні округи залишилися у віданні російського міністерства.

Виступи представників УЦР на з'їзді недержавних (поневолених) народів Росії в Києві у другій половині 1917 р. ще раз засвідчили її прихильність до федеративного устрою Російської держави. Зокрема, С. Петлюра стверджував, що повне територіальне розмежування народів Росії взагалі неможливе. М. Грушевський говорив про майбутню федералізацію не лише європейців, а можливо, всього світу.

Події прискорились наприкінці жовтня 1917 р. Дізнавшись про більшовицький переворот у Петрограді, Мала Рада 26 жовтня (9 листопада) створила Краєвий комітет захисту революції в Україні, до якого увійшли представники різних партій, зокрема й більшовицької. При цьому лідери РСДРП (б) домовилися з керівництвом УНР, що з Півдня до Петрограда не буде пропущено жодної військової частини для ліквідації влади Раднаркому. Спершу УЦР намагалася зайняти нейтральну позицію щодо петроградських подій, але 28 жовтня (11 листопада) відмовилась визнати Раду народних комісарів загальноросійським урядом.

Після перемоги збільшовизованих частин над військами штабу Київської військової округи у спільному зверненні Військово-революційного комітету більшовиків та Центральної Ради від 31 жовтня (13 листопада) УЦР визнавалася краєвою владою, а Ради робітничих депутатів — місцевою. Генеральний Секретаріат набув статусу уряду.

У ніч на 7 (20) листопада на засіданні Малої Ради було проголошено **III Універсал** про створення Української Народної Республіки, поповнення Генерального секретаріату новими секретарями, в т. ч. й Генеральним секретарем з військових справ С. Петлюрою. Однак і в ньому йшлося про формування Російської федеративної демократичної республіки.

До кінця листопада 1917 р. більшовицько-есерівське керівництво Радянської Росії вело з УНР в основному ідеологічну боротьбу, не виключаючи можливості досягти компромісу. Наростання ж

відкритої ворожнечі УЦР до Раднаркому, готовність віддати під владу донського отамана О. Каледіна Донбас, таємна угода з ним про взаємний пропуск козаків і відповідно — українців, при забороні просування туди військ Радянської Росії, роззброєння в ніч на 17 (30) листопада збільшовичених частин у Києві і відправлення їх до Росії, посилили вплив ультра-радикалів у Петрограді.

У листопаді 1917 р., під час виборів делегатів до Всеросійських Установчих зборів, більшість виборців в Україні підтримала програми російських і українських есерів. Це було пов'язано з тим, що селянство вимагало проведення соціалізації землі. На той час більшовизм в Україні не був дуже впливовим фактором і не мав ще загальної підтримки, а приростав стихійним екстремізмом люмпенізованих мас. Вона з'явилася, коли більшовики почали використовувати народні вимоги, насамперед ліквідацію великих латифундій. Приблизно 25—30% активного населення України побачили у більшовизмі можливість реалізувати свої інтереси: зберегти єдину державу, ліквідувати соціально-економічний визиск, забезпечити розподіл власності на користь, як спершу здавалося, бідних верств населення.

Тим часом з ініціативи Петрограда готувалася проведення Всеукраїнського з'їзду Рад, на якому планувалося провести перевибори складу Центральної Ради. УЦР провела роботу щодо збільшення кількості делегатів від «селянських спілок» та українізованих військових частин. **Перший Всеукраїнський з'їзд селянських, робітничих і солдатських депутатів** відкрився в Києві 4 (17) грудня 1917 р. На самому з'їзді делегатам-більшовикам було влаштовано обструкцію. Після від'їзду до Харкова 127 більшовиків та співчуваючих їм всі рішення приймалися майже одногосно. Перевибори складу Центральної Ради делегати визнали недоцільними, тому що 9 січня наступного року планувалося зібрати Українську конституанту — Установчі збори.

11—12 (24—25) грудня в Харкові прибулі з Києва більшовицькі делегати спільно з 73 делегатами III Надзвичайного з'їзду Рад Донецько-Криворізького басейну провели Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і частини селянських депутатів, який проголосив в Україні радянську владу, обрав Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет, Народний секретаріат. Для представників села було залишено 20 вакансій у складі ВУЦВК, заповнених наприкінці січня 1918 р.

До середини грудня 1917 р. конфлікт між Раднаркомом і Центральною Радою сприймався як сутичка політичних сил в межах однієї держави. З розширенням масштабів протистояння воно все більше трактувалося як боротьба радикальних і поміркованих соціалістів.

Більшовицький уряд Росії всіляко перешкодив Генеральному Секретаріату УНР зосередити українізовані полки на території України. На початку грудня 1917 р. у Петрограді більшовики розгромили революційний український штаб, заарештували його керівників, які вимагали від Раднаркому визнати Центральну Раду. Спалахували криваві сутички між військовослужбовцями-українцями та великоросами.

За таких умов Центральна Рада активно шукала союзників, за допомогою яких можна було б налагодити рівноправні відносини з Росією. Потреба у цьому виникла, тому що продовжувати військові дії з Німеччиною та її союзниками Україна не бажала й не могла, а ставлення до УНР з боку країн Антанти й США було вичікувальним. Проте збройне протистояння між Росією та Україною, яке почалося з 6 грудня, зробило неможливим будь-який компроміс. Щоб захистити державність, Центральна Рада обирає не лише антибільшовицький, а й антиросійський курс.

Не маючи змоги протистояти натиску 30-тисячного більшовицького війська, Мала Рада після трьох днів обговорення прийняла 22 січня 1918 р. **IV Універсал**, що проголошував незалежність України, але реально незалежною без зовнішньої допомоги УНР бути не могла. У першій декаді лютого 1918 р. делегація УНР уклала мирну угоду в Бресті з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини. Після цього керівництво УНР звернулося до Німеччини й Австро-Угорщини з проханням про військову допомогу. Через тиждень 33 дивізії нових союзників УЦР увійшли на територію України.

Загалом події зими 1917—1918 рр. висвітлили непослідовність і нерішучість лідерів УНР у вирішенні нагальних адміністративних, економічних та соціальних питань. Через відсутність належних адміністративних механізмів більшість прийнятих законів і постанов не виконувалася, а законодавча діяльність УЦР тривалий час мала в основному політико-декларативний характер. Не

вирішивши радикально ні аграрного, ні робітничого питань, Центральна Рада опинилася у хвості революційних подій, втратила довір'я більшої частини населення.

Одним з напрямів діяльності УЦР була законодавча робота. Основні зусилля керівництво Центральної Ради зосередили на розробці Конституції України

Робота над Конституцією України (автономної України) почалася після проголошення II Універсалу. В червні 1917 р. була утворена комісія у складі 100 осіб (голова М. Грушевський).

Конституція УНР, що була прийнята 28 квітня 1918 р., мала назву «Статут про державний устрій, права і вольності УНР». Вона включала 8 розділів і 85 статей. За першим розділом (Загальні постанови) йшов розділ «Громадського права і свободи», який проголошував гарантії прав і свобод громадян.

Конституція проголошувала єдиною, нероздільною територію, яка без згоди 2/3 депутатів Всенародних зборів не може зазнати ніяких змін.

В Конституції підкреслювалось (ст. 12), що всі громадяни мають рівні права, незалежно від статі, національності, раси, освіти тощо. Проголошувалася повна свобода слова, преси, спілок, місця проживання. Виборче право надавалось громадянам, яким виповнилось 20 років. В основу формування вищих органів влади було покладено принцип розподілу органів влади — на законодавчу, виконавчу та судову (законодавча — Всенародні збори, виконавча — Рада Народних Міністрів, судова — Генеральний суд).

В Конституції не йшлося про герб, прапор, гімн держави, про основні принципи зовнішньої та внутрішньої політики, формування місцевих органів самоврядування, органів суду та прокуратури.

В той же час Конституція мала демократичний характер, була міцною правовою основою держави, фундаментом для всього законодавства України, створення демократичної державності.

Законодавчу діяльність УЦР гальмували політичні й ідеологічні пристрасті, відсутність чіткої процедури підготовки та прийняття законопроектів. Правовий статус, повноваження Ради, Генерального Секретаріату залишалися невизначеними, їх функції часто дублювалися. Така невизначеність тривала до останнього дня існування Центральної Ради.

Причини поразки Української Центральної Ради

Поразка УЦР треба була зумовлена низкою як об'єктивних міжнародних і політичних, так і суб'єктивних факторів. До кінця квітня 1918 р. вся територія колишньої під російської України перебувала під контролем австро-угорських, німецьких та українських військ. Діячі УЦР проявили неабияку політичну короткозорість, вважаючи допомогу з Берліна і Відня лише дружньою, без прагматичних намірів. Звичайно, аналітики німецьких штабів та дипломатичних представництв добре бачили реальні можливості УНР, яка без військ Німеччини й Австро-Угорщини не могла довго протриматися під натиском більшовицького імперського шовінізму. Опорою української державності, у першу чергу, було селянство та частина свідомої інтелігенції, населення міст виявилось значною мірою зденационалізованим. Розрив між свідомістю керівників національно-визвольного руху та більшістю трудящих був дуже великим, тому влада УНР не могла сподіватися на дієву підтримку. У значній частини населення міст орієнтація на Росію, навіть більшовицьку, виявилася набагато сильнішою, ніж на самостійну демократичну Україну.

Союзницькі війська з перших днів перебування в Україні почали виконувати ті функції, які насправді повинні були забезпечувати місцеві органи влади. Вони здійснювали охорону внутрішнього порядку, вели енергійну роботу проти підіривних сил, анархії та бандитизму. Український уряд не був здатний регулювати й економічні відносини з селом, забираючи у нього багато продовольства, в тому числі й для поставок у Німеччину й Австро-Угорщину.

Повернувшись 9 березня 1918 р. до Києва, УЦР потрапила у важку кризу. М. Грушевський свідомо відтіснив від процесу підготовки рішень осіб, які не належали до УПСР або УСДРП. Окремі впливові члени Ради, зокрема, міністр закордонних справ О. Шульгін, виступили за розширення контактів з Антантою, але М. Грушевський категорично був проти цього. Спроба врегулювати ситуацію, сформувавши новий склад Ради народних міністрів, нічого не дала, бо його добирали за партійною, а не професійною ознакою. Невдалою виявилась і кандидатура голови уряду — колишнього студента III курсу, напів інженера В. Голубовича.

Останні два місяці свого існування Центральна Рада нерідко приймала рішення, які суперечили нагальним проблемам суспільства. Фактично вона перетворилася на дискусійний клуб.

До кінця березня 1918 р. німецьке й австро-угорське командування, дипломати цих країн впевнилися в безсиллі Центральної Ради, безперспективності співробітництва з нею. У середині квітня представники Німеччини провели переговори з промисловцем Є. Чикаленком, домагаючись від нього згоди балотуватися на посаду гетьмана України, але він відмовився. Коли на гетьманську посаду не пройшла й кандидатура М. Міхновського, німецьке керівництво вирішило поставити на колишнього генерал-лейтенанта, флігель-ад'ютанта Миколи II П. Скоропадського, який раніше під тиском лідерів УЦР пішов у відставку з посади командувача Першим Українським корпусом.

Після підписання 23 квітня господарчої угоди між УНР, Австро-Угорщиною та Німеччиною долю УЦР було вирішено. Приводом для ліквідації УЦР стала авантюра прем'єра В. Голубовича та його прихильників — викрадення 24 квітня директора Російського банку зовнішньої торгівлі Ю. Доброго та осіб, які відповідали за фінансові розрахунки між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною. 29 квітня на хліборобському конгресі було обрано гетьманом України П. Скоропадського.

Так закінчилося існування Української Центральної Ради. ***Падінню Української Центральної Ради спричинили:***

- розкол в українському суспільному русі, взаємні обвинувачення політичних партій, різних груп еліти, населення регіонів;
- політична недосвідченість і наївний романтизм лідерів, їх схильність до народницької, а не державотворчої позиції;
- утопізм соціально-економічного законодавства, особливо в аграрній сфері;
- відсутність ефективних і авторитетних органів управління на місцях, недостатній розвиток системи самоуправління, повноважень центру та регіонів;
- однобока орієнтація на російську соціал-демократію, що переростала в більшовизм радикального типу, і на федеративний союз з Росією;
- невідповідність між курсом на побудову парламентської республіки та політичними, соціально-економічними реаліями 1917—1918 рр.;
- запізніле усвідомлення лідерами УЦР необхідності сильної виконавчої влади;
- анархічні тенденції українського менталітету, невідповідність мас до самостійного національно-державного життя;
- небажання і невміння створити регулярні збройні сили, інші силові відомства у державі;
- ідейна, матеріальна, психологічна неготовність національно-демократичних сил до побудови основ державності; орієнтація на стратегію руйнування старого ладу, розуміння демократії як нічим не обмеженого народовладдя, що породило охлократичні тенденції в суспільстві;
- незацікавленість сусідніх з УНР держав в існуванні незалежного, сильного українського державного організму.

Українська держава гетьмана П. Скоропадського

Основні принципи державної політики П. Скоропадського

Державний переворот 29 квітня 1918 р. відбувся майже безкровно. Згідно з «Законом про тимчасовий державний устрій України» вся влада, зокрема й законодавча, зосереджувалася в руках гетьмана П. Скоропадського, якого також величали великим князем київським, королем галицьким. Гетьман призначав отамана (голову) Ради Міністрів, затверджував склад кабінету, мав право оголошувати амністію, військовий або надзвичайний стан, був верховним головнокомандувачем. За формою правління це була диктатура з атрибутами національної традиції, за політичним змістом — авторитарний режим консервативної частини населення без чітко оформленої моделі побудови нової держави. Метою економічної діяльності була спроба відновити економіку на базі пріоритетності приватної власності. На селі розпочалося повернення поміщикам землі та майна, захоплених раніше селянами, що загострило класову боротьбу.

Гетьман намагався силою влади й помірними реформами загасити революційне полум'я, відновити стабільність у суспільстві, але з перших днів йому протидіяли соціалісти-федералісти, соціал-демократи, українські есери та інші партії, які раніше підтримували Центральну Раду. Значних протестів населення з приводу зміни влади не було, крім деякого невдоволення з боку національної преси й інтелігенції. Зміна влади прямо не загрожувала українській державності, бо

гетьман неодноразово наголошував на необхідності її зміцнення. Водночас мирний перехід повноважень до гетьмана свідчив, що населення України очікувало на подолання анархії, наведення порядку, забезпечення стабільності в економіці й суспільному житті. Запозичена з другої половини XVII ст. форма державного устрою була тільки декорацією, а не реальною державотворчою традицією. У політично й соціально нестабільному суспільстві парламентаризм з неконтрольованою децентралізацією неминуче вів до загибелі української державності. Міцна виконавча влада на чолі з одноосібним правителем мала шанси зберегти національну державність. Особливість ситуації полягала в тому, що курс на формування несоціалістичного уряду задовольняв не більше 20—25% населення України. Гетьмана безумовно підтримували «Українська народна громада», «Союз земельних власників», Українська демократично-хліборобська партія, Партія народної свободи, Протофіс — об'єднання промисловців, торговців і фінансистів України.

П.Скоропадський вважав, що подолання кризових явищ у державі неможливе без відновлення законності, різкого підвищення ефективності виконавчої влади. Часу на розбудову демократичних інститутів гетьман не мав, тому поєднав в одній особі законодавчу й виконавчу влади. Німецька модель реформування України майже цілком збігалася з поглядами на державне будівництво самого П. Скоропадського. Військова присутність союзників на українській території могла суттєво сприяти втіленню в життя власних планів гетьмана щодо зміцнення державно-правових засад.

Треба зазначити, що офіційний Берлін вважав контакти з гетьманом лише прагматичною комбінацією, а частина політиків розглядала незалежну де-юре Україну як плацдарм німецького впливу на Сході, як противагу Росії та широкий ринок збуту промислових товарів. Ускладнився й процес перетворення Української держави на повноправного суб'єкта європейських відносин, а в очах керівництва й громадської думки Франції, Великобританії, США утвердився імідж України як держави про німецької. Спроби гетьмана встановити контакти з емісарами Антанти виявилися безуспішними. До того ж німецька армія залишалася в Україні до лютого 1919 р.

Внутрішня та зовнішня політика гетьманського уряду

З приходом до управління українською державою П.Скоропадського влада опинилася в руках землевласників, земських діячів, військових. Гетьман наказав розпустити всі земельні комітети, потім — місцеві органи влади, що залишилися від УЦР. Замість комісарів управлінські функції виконували старости, управління міських отаманів. Було поновлено посаду земських начальників, а в селах — повітові й губернські ради. З великим запізненням (5 вересня) було видано закон про вибори в земства, складений таким чином, щоб хлібороби обов'язково мали при цьому пріоритет.

Одночасно почався наступ на революційні завоювання: закривалися опозиційні органи преси, державна вартя громила неслухняні профспілки, лютувала цензура, обмежувалися політичні свободи.

Головою нового кабінету міністрів було призначено російського октябриста Ф. Лизогуба, міністерство закордонних справ очолив відомий історик Д. Дорошенко. Загалом до складу уряду увійшли кваліфіковані спеціалісти.

За 230 днів правління П.Скоропадського в Українській державі було прийнято більше 300 законопроектів, відновлено роботу Українського Червоного Хреста, надано допомогу українським військовополоненим в Німеччині й Австрії, проведено попередню роботу з формування збройних сил: створено Генеральний штаб, штабні структури у восьми територіальних корпусах. До збройних сил намагалися залучати лише тих громадян, які продемонстрували «безумовну відданість ідеї незалежної України». Влітку 1918 р. в армії України було введено погони та військові звання, затверджено текст урочистої присяги на вірність гетьману, заборонено політичну діяльність у військах, складено реєстр піхотних та кінних полків тощо.

До армії було залучено 202 генерали, та оскільки більшість з них, як і старших офіцерів, була русифікована, виникло небезпечне розходження між принципами військового будівництва й суб'єктивними настроями офіцера.

З метою розвитку аграрного сектору було розроблено програму фермеризації українського села, але реалізувати її не вдалося. Згодом Вища аграрна комісія схвалила проект примусового відчуження приватних земель, однак і цього не було зроблено. Велику роботу було здійснено у сфері освіти, науки й культури, цілеспрямовано проводився курс на дерусифікацію шкільної освіти.

П. Скоропадський одним із пріоритетних вважав державний курс на ліквідацію загальної анархо-кримінальної ситуації в країні. Проте підривна робота з боку радянської Росії, тиск на

селянство і робітників з метою відшкодування збитків приватним власникам, відсутність виважених політичних компромісів з опозицією, залучення до каральних заходів німецько-австрійського військового контингенту підірвали авторитет влади і посилювали антиурядовий рух.

У зовнішній політиці П. Скоропадський в основному продовжував лінію УЦР, зміцнюючи незалежність Української держави, її визнали де-факто більше 30 країн світу, були укладені договори з Грузією, Доном, Кубанню, забезпечено входження Криму як автономної одиниці до складу України, тривали переговори з Румунією про приєднання Бессарабії, підтримувалися зв'язки з населеними українцями Зеленим Клином на Далекому Сході та Сірим Клином у Казахстані.

Поразка Німеччини та її союзників у Першій світовій війні, небажання країн Антанти визнати Україну суб'єктом міжнародного права залишили гетьмана віч-на-віч з вороже налаштованою внутрішньою опозицією.

Через політичні розбіжності розколовся кабінет міністрів гетьмана. Опозиційний Український національний союз вимагав надати йому вісім міністерських посад, широкої амністії, скасування смертної кари, ліквідації цензури тощо. Намагаючись розрядити атмосферу, П. Скоропадський 22 жовтня видав Маніфест до українського народу, який підтверджував непорушність принципу незалежності України. Політична криза дещо вщухла після оновлення кабінету міністрів. Водночас ідеологи антигетьманського супротиву М. Шаповал і В. Винниченко готували повстання. Курс на повалення влади П. Скоропадського взяли також представники КП(б) України, проросійські шовіністичні кола. Падіння монархічних режимів у Німеччині й Австро-Угорщині давало надію на ліквідацію їхніх окупаційних гарнізонів в Україні, які підтримували режим гетьмана. За цієї ситуації уряд уклав угоду з представниками країн Антанти, які визнали легітимним уряд Української держави, про передислокацію союзних дивізій на південь України. Союз з Антантою означав підпорядкування України керівництву Добровольчої армії з її гаслом єдиної та неподільної Росії, де українці могли одержати максимум обмежену національно-територіальну автономію.

У цей час значно активізувала боротьбу за владу Директорія, яка, домовившись із Солдатською радою німецької армії про допомогу в евакуації з України військовослужбовців Вільгельма II, 14 грудня 1918 р. ввела свої війська до Києва. П. Скоропадський був вимушений тікати до Німеччини.

Політика Директорії та її наслідки

Під час розгляду цього питання обов'язково треба зазначити політичний та ідеологічний дуалізм Директорії, який полягав в тому, що третя національна влада України з перших днів існування намагалась вирішити стрижневе питання: що важливіше для державотворення — соціально-економічні реформи чи національно-духовне відродження. Загалом вона заперечувала не програму П. Скоропадського, а його політику. Намагаючись створити органи влади, Директорія то копіювала більшовицьку систему, то задовольнялась формальним перейменуванням гетьманських органів, її лідери демонстрували соціалістичний світогляд, відновивши 8-годинний робочий день, колективні договори, право пролетарів на організацію профспілок і страйків, підтвердили повноваження фабзавкомів, робітничого контролю. Замість губернських та повітових старост керували комісари, часто одні й ті самі особи. Державну варту було перейменовано на народну міліцію. Вдосконалювались (на базі законів Тимчасового уряду) місцеві земства. Багатьох службовців, учителів, призначених гетьманом, звільняли з роботи, скасували посвідчення про освіту, видані більшовицькою або гетьманською владою.

Серед членів Директорії розгорнулися дебати щодо вибору моделі державності — європейського чи радянського типу. В результаті дискусії було досягнуто компроміс - в губерніях і повітах створювати трудові ради, а в центрі — Конгрес трудового народу.

Характерною ознакою цього періоду була політична строкатість. Так, «Селянська спілка» й група лідерів М. Галагана підтримували Директорію, меншовики, бундівці й російські есери закликали брати владу без Директорії, ліві течії УСДРП і УПСР, члени Бунду вимагали створення радянської влади. Єдність політичних сил існувала лише стосовно Злуки — об'єднання УНР і Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР), але цей союз мав більше ідеологічний, ніж державно-правовий характер. Соборна Україна існувала формально до 16 листопада 1919 р. — надто

різним виявилось політико-ментальне середовище обох регіонів, вони мали різний політичний досвід, різні релігійні традиції, зазнавали протилежного зовнішньополітичного впливу.

Ідея Директорії щодо створення федерації у складі Дону, Кубані, уряду Білоруської Народної Республіки не була підтримана країнами Антанти.

Надзвичайно складною для Директорії стала проблема формування регулярних збройних сил. Командири нерідко виявляли самоправство, не бажали опановувати новітні методи ведення бою й управління військами. Доводилося постійно здійснювати кадрові перестановки, посилати каральні загони проти бунтівних частин, страчувати отаманів.

16 січня 1919 р. Директорія УНР оголосила війну більшовицькій Росії, що засвідчило країнам Європи принципове відмежування українських соціалістів від російських більшовиків.

Напружена боротьба точилася серед прихильників класових та загальнодемократичних принципів будівництва української державності. Було вирішено дотримуватися «трудового принципу». На думку провідників УНР, «трудовий принцип» передбачав владу трудового народу при позбавленні представників експлуататорських класів виборчих прав. Вибір такої форми влади зумовлений особливістю етносоціальної структури тогочасного українського суспільства, адже в ньому за соціально-класовою структурою в українському суспільстві домінувало селянство. Тому суперечності між етнічно українським селом та інонаціональним містом, українським селянством і чужоземним панством суттєво впливали на ідеологію державотворення доби Директорії.

Вивчаючи державотворчі процеси доби Директорії, треба підкреслити їх строкатість та непослідовність. Головним чинником зміни державницької концепції було те, що у суспільстві на той час точилася боротьба між різними соціальними групами, які мали власні погляди щодо майбутньої державності України. Ідею суверенності УНР підтримувала національно свідомо інтелігенція, частина патріотично налаштованого селянства. Однак в суспільній думці домінували не вони. Робітничий клас, ліворадикальна інтелігенція і більшість селянства, висувачи соціальні вимоги, були на боці радянської Росії. Прихильниками входження до складу єдиної не більшовицької Росії були буржуазія, середній клас та певний прошарок заможного селянства. Не менш строкатою була й етнополітична картина. Переважаюча частина росіян вимагала єдності Українських земель з Росією. При цьому пролетаріат сподівався на створення радянського ладу, а представники заможних верств орієнтувалися на парламентську демократію за західним зразком. Етнічні поляки Правобережжя й Західної України мріяли про возз'єднання з Польщею. Розкол був і серед єврейської меншини України: одні підтримували більшовицьке гасло інтернаціоналізму, інші — єдиної й неподільної Росії.

Розмежування політичних сил відбувалося за кількома напрямками:

- між новоствореною державою і суспільством;
- класовий розкол, в тому числі серед селянства;
- розмежування українських політичних сил на чотири ідеологічні табори;
- міжнаціональний розкол, внаслідок якого основні національні меншини не підтримали створення української державності;
- розкол на Захід і Схід, який ментально й політично розділив українців, не давши реалізувати ідею соборності.

Незважаючи на опір частини лідерів УПСР, було схвалено демократичний напрям політики УНР. Передбачалися участь населення у виборах до парламенту, який матиме права Установчих зборів, реформування органів місцевого управління на базі загального виборчого права. Так мав відбутися перехід від пробільшовицького «трудового принципу» до загальнолюдських, демократичних засад побудови Української республіки. Щоправда, інколи доводилося робити політичні заяви та вдаватися до політичних жестів на користь УПСР і УСДРП. Про це свідчить підтвердження передачі земель великих власників селянству без викупу, що й означало соціалізацію землі. Все ж головним у діяльності Директорії до моменту її ліквідації залишався принцип демократизації.

Зовнішня політика Директорії та її наслідки

Висвітлюючи це питання, слід зазначити, що головним чинником зовнішньополітичних невдач Директорії було дезорієнтованість і розпорошеність сил, неузгодженість дій між

керівництвом ЗУНР та УНР. Серед правих політичних груп та українських есерів зростало захоплення «радянством».

Для відновлення антибільшовицького фронту одноосібний голова Директорії С. Петлюра спробував знайти вихід у союзі з Польщею Ю. Пілсудського. У польській політиці щодо України головними були два напрями: 1) національне-демократичний, що не бажав створення незалежної Української держави; 2) прибічники Ю. Пілсудського найбільшим ворогом Польщі вважали радянську Росію, а в союзницькій Україні вбачали надійний захист проти Москви.

Зближенням з Польщею С. Петлюра сподівався отримати визнання небільшовицької України державами Антанти. За польсько-українською конвенцією, Польща визнавала право України на незалежне державне існування, а Директорію — верховною владою УНР. Вона зобов'язувалась не укладати антиукраїнських договорів, гарантувала етнічним українцям у своїй державі мінімум культурних прав. Визначалися також кордони між УНР і Польщею, а на Волині встановлювалась тимчасова лінія кордону. Члени Директорії та кабінету міністрів збиралися передати Польщі Холмщину і Підляшшя питання щодо незалежності Галичини мали вирішити великі держави. Через військові поразки довелось пожертвувати і Східною Галичиною, а в квітні 1920 р. Петлюра погодився з втратою Західної Волині, Поділля, Полісся. Того ж місяця була вироблена таємна угода про військове співробітництво.

Вторгнення військ Ю. Пілсудського й С. Петлюри на територію юридично радянської України у квітні 1920 р. мало всі ознаки інтервенції. До того жителі УРСР не сприйняли польсько-української угоди як бажаного компромісу.

Після розгрому поляками Західного фронту М. Тухачевського під Варшавою польське керівництво прийшло до висновку про недоцільність подальшого продовження військових дій. Тому в жовтні в Ризі почалися радянсько-польські переговори, які завершилися 18 березня 1921 р. укладенням мирного договору. Армія УНР з допомогою кавалерійського корпусу Польщі до кінця листопада 1920 р. відступила з району Коростеня на польську територію, де була інтернована. Кількість інтернованих бійців, старшин і цивільних осіб до 1923 р. сягнула 30 тисяч. Згідно з умовами Ризького миру Польща одержала території Західної України та Західної Білорусі.

У висновках треба зазначити, що поразка армії УНР призвела до згортання українського національно-визвольного руху. Трагізм української національної революції був зумовлений тим, що розвивалася вона за вкрай несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов. Хоча боротьба за національну державність закінчилася поразкою, вона все-таки унеможливила механічну інкорпорацію Українських земель до складу радянської Росії. В національно-визвольних змаганнях формувалися й зміцнювалися національна самосвідомість, патріотизм народу України.

Більшовицька влада в Україні Політика «воєнного комунізму»

Перша спроба поширити в Україні радянську владу й диктатуру пролетаріату, фактично диктатуру РКП (б), закінчилась у 1918 р. невдачею. Створена в липні 1918 р. Комуністична партія (більшовиків) України (далі - УКП(б)) як обласна організація РКП(б) взяла курс на революційне об'єднання України з Росією на принципах обмеженого федералізму з визнанням керівної ролі московського центру.

Друга спроба встановлення радянської влади відбулося наприкінці січня 1919 р. Після захоплення частини Лівобережної України голова Ради народних комісарів України Х. Раковський підтвердив, що тимчасовий уряд радянської України є органом ЦК РКП(б) і виконує всі його накази. До травня 1919 р. майже вся територія Лівобережної та Південної України контролювалася військами Червоної армії.

Основою економічної політики більшовиків в роки громадянської війни став «воєнний комунізм» — комплекс надзвичайних заходів для максимальної концентрації ресурсів у руках Політбюро ЦК РКП(б). Найбільш суттєвими ознаками політики «воєнного комунізму» були: запровадження продрозкладки в Україні; ліквідація товарно-грошових відносин й перехід на прямий продуктообмін; розбудова держави-фабрики з тотальним плануванням щодо розподілу матеріальних благ; суцільна націоналізація; загальна трудова повинність; централізація управління.

Впровадження цієї політики викликало незадоволення українського селянства. Це змусило ВУЦВК у квітні 1919 р. запровадити продовольчу диктатуру, створити продармію.

У 1919 р. більшовикам так і не вдалося встановити контроль над українським селом. Селянство ігнорувало вимоги заготівельних загонів, чинило збройний опір спробам силою забирати продовольство. Не допомагали навіть такі жорстокі заходи, як спалення сіл, грошова й матеріальна контрибуція. Лише за весну й літо 1919 р. тільки на півдні України відбулося 238 антибільшовицьких повстань під гаслом «За ради без комуністів і чекістів!».

Не вдалося виконати плани продрозкладки і в першій половині 1920 р. Щоб усунути від влади в Україні заможне селянство, яке в основному переважало в сільських радах, у квітні 1920 р. було створено комітети незаможних селян (КНС). Влада наділила їх функціями рад. Завдяки зусиллям КНС продрозкладку до кінця року вдалося виконати ледь не наполовину, але селянство різко зменшило посівні площі, зросла кількість повстанських загонів.

Особливості радянської влади в Україні

Аналізуючи дане питання треба зазначити, що дбаючи про утвердження своєї влади на теренах України, керівництво РКП(б) врахувало помилки, допущені українськими урядами при вирішенні соціальних та національних проблем. На VIII конференції партії у грудні 1919 р. В. Ленін вніс на розгляд «Тези з українського питання», підготовлені групою Х. Раковського. На їх основі було прийнято рішення про визнання формальної незалежності УРСР за умови централізованого управління господарством та обороною з Москви. У політичному житті почали чітко окреслюватися однопартійність, жорстке викорінення будь-яких елементів інакомислення. Заборонялася навіть діяльність соціалістичних партій. Самоліквідувалася УКБ(б), яка утворилася у 1919 р. шляхом злиття членів загальноросійської партії лівих есерів, які діяли в Україні, з боротьбістами—прихильниками лівого крила УСДРП (незалежниками). Оскільки КП(б)У не мала сили поглинути УКП(б), яка виступала за незалежну соціалістичну Українську державу, московське керівництво направило до її складу до 4 тис. боротьбістів, а проти тих 10 тис., які залишились відданими УКП(б), розгорнуло тотальний терор.

Щоб угамувати село, у лютому 1920 р. був прийнятий «Закон про землю», за яким майже всі колишні землі поміщиків підлягали зрівняльному переділу серед селян. До рад населення найчастіше посилало найбільш заможних, освічених господарів. Більшовицьких осередків у селах було дуже мало, тому в більшості з них вибори до Рад не проводилися. Владу одержували з рук діячів КП(б)У ревкоми, революційні «трійки», військово-революційні комітети та інші невиборні органи. Фактично таке становище означало відсутність легітимної радянської влади, існування відносно тривалого надзвичайного стану, незважаючи на прийнятий у травні 1920 р. дискримінаційний виборчий закон, за яким від тисячі червоноармійців обирали одного депутата, від 10 тисяч робітників і 50 тисяч селян — теж по одному.

В містах значним впливом користувалися меншовики, особливо в профспілках, та боротьбісти. Нейтралізувати вплив меншовиків вдалося після інспірованого процесу над київськими членами РСДРП(м) у березні 1920 р., арештів, депортацій за кордон народних лідерів, завдяки штучному розколу партійних лав. У 1924 р. партія меншовиків «само ліквідувалася».

Кадрові репресії зачепили й більшовицьку партію України, деяка самостійність якої дратувала московські верхи. На IV Всеукраїнській конференції КП(б)У делегати забалотували список кандидатів у члени ЦК, складений у Москві. Оскільки КП(б)У за статутом була підрозділом РКП(б), Політбюро РКП(б) розпустило КП(б)У і призначило тимчасовий його склад на чолі з С. Косіором, який тривалий час працював у Петрограді. Було здійснено чистку в лавах більшовиків України: з більш ніж 30 тисяч членів КП(б)У партійні квитки не одержали 21430 осіб.

З тактичних міркувань партійно-радянське керівництво РСФРР згодилось на визнання (урізаного) державного статусу України.

Щоб посилити свій вплив на село, більшовики ще наприкінці 1918 р. почали створювати комітети бідноти, що розколало селянство на ворогуючі табори. Влітку 1919 р. вони розпалися або були розігнані селянами. У 1920 р. більшовики прийняли рішення про створення на селі комітетів незаможних селян. До кінця року в КНС нараховувалося більше мільйона осіб. Фактично вони контролювали діяльність сільських рад, були філіалами Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами — українським варіантом ВЧК.

Навесні 1919 р. український суверенітет, досягнення державотворення були анульовані. Декрет Центрального виконавчого комітету Росії, схвалений у травні 1919 р. Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом, проголосив повне підпорядкування інтересам Раднаркому Росії матеріальних, сировинних і трудових ресурсів України, безконтрольне господарювання в ній. Як державне утворення Україна перестала існувати, на її території, як і по всій Росії, запроваджувалося губернське управління. Будь-який спротив жорстоко карався. Кримінальне законодавство передбачало покарання не тільки за скоєне діяння, але й за задум, за недонесення.

«Союзний договір між РСФСР і УСРР» було підготовлено без участі української сторони. Його розробили в ЦК РКП(б), підписали В. Ленін, Г. Чичерін і Х. Раковський. Договір відбивав інтереси Росії, закріплюючи військове, господарське і зовнішньоторговельне підпорядкування України московським наркоматам. Більшість VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (кінець грудня 1920 р.) затвердила його в останній день своєї роботи.

Зміст договору засвідчував, з одного боку, незалежність і суверенність обох республік, форма співіснування яких залишалася, як і раніше, військово-політичною. Українські наркоми були уповноваженими наркомів РСФСР. Формально це зберігало фасад української псевдодержави, але вище партійне керівництво Москви виношувало плани про пряме підпорядкування України.

Утримуючи всю повноту політичної влади й управлінські важелі, партійний апарат фактично ні за що не відповідав, а радянські органи виконували лише розпорядчі функції. Така форма керівництва породжувала бюрократизм, сваволю, підлабузництво, висунення малокомпетентних, морально невідповідних до владних функцій осіб. Влада все більше концентрувалася на найвищому рівні ієрархічно сконструйованої адміністративно-командної системи. Поступова підміна виборних органів апаратними структурами більшовицької партії спричинила відрив державної партії від мас. Ця підміна була неминучою внаслідок диктаторської природи самої влади.

Національно-визвольний рух, на землях Західної України.

Під час висвітлення особливостей національно – визвольного руху в Західній Україні слід підкреслити, що започаткування процесу національно-державного будівництва у південнозахідній Україні стало можливим напередодні поразки країн Четверного союзу у Першій світовій війні. Вже 30 травня 1917 р. Євген Петрушевич оголосив у віденському парламенті заяву про необхідність відновлення Галицько-Волинської держави, неприпустимості приєднання Східної Галичини до формально створеної у жовтні 1916 р. Польської держави.

Напередодні поразки країн Четверного союзу серед українських парламентаріїв Західної України не було єдності. Деякі (Є. Петрушевич і К. Левицький), підтримані націонал-демократами і радикалами, вимагали української автономії, погрожуючи приєднатися до Великої України (Наддніпряни), яка в цей період переживала політичну кризу через боротьбу за владу між Директорією та гетьманом П. Скоропадським. Насправді програми щодо об'єднання всіх етнічних українських земель вони не мали, враховуючи нестійкість влади на сході України. Водночас галицькі соціал-демократи наполягали на обов'язковій злуці Галичини з Україною в одну державу.

18 жовтня 1918 р. у Львові депутати-українці австрійського парламенту (представники партій Галичини й Буковини) створили конститuantу під назвою «Українська Національна Рада» на чолі з Є. Петрушевичем. Вона ухвалила утворення Української держави. Тоді не йшлося ні про її приєднання до Наддніпрянської України, ні про автономію у складі Австрії. Це викликало значний опір націонал-демократів і радикалів, які вважали, що проголошення державності на землях Галичини й Буковини викличе гнів Антанти.

Лише активність польських представників прискорила збройний виступ 1 листопада 1918 р. українських військових частин, які досить швидко захопили Львів. 9 листопада було створено уряд Західноукраїнської народної республіки — Державний Секретаріат на чолі з К. Левицьким. В уряді лідирували націонал-демократи — 8 державних секретарів, радикали мали 2 посади, соціал-демократи, християнська суспільна партія — по одній. Було і два позапартійних члени уряду. Однак після наступу польських військ 21 листопада українські загони залишили Львів. Ще раніше румунські війська зайняли Буковину, а Закарпаття на початку 1919 р. було приєднане до Чехословаччини.

Величезні територіальні й людські втрати, іноземна агресія примусили керівництво ЗУНР прискорити об'єднання з Наддніпрянською Україною. Такі плани існували і в керівників

Українського національного союзу на чолі з В. Винниченком ще в жовтні 1918 р. У листопаді 1918 р. був прийнятий «Тимчасовий основний закон ЗУНР». Він дав назву Західноукраїнській народній республіці. Затвердив герб — Золотий Лев на синьому полі і синьо-жовтий прапор.

Світове співтовариство загалом не передбачало утворення Західноукраїнської держави. Польща вважала український національний рух у Східній Галичині злочинним, Франція розглядала його як німецьку інтригу, США територію Західної України з погляду «доцільності і практичних міркувань» планували віддати Польщі. Об'єднання українських земель теж вважалося недоцільним, бо незалежна Україна існуватиме недовго, її знову підкорить Росія, а поширення російського кордону до Карпат лякало Європу. Перевагу було віддано федеративним утворенням, забезпеченню права окремих націй на самовизначення, утворенню малих нежиттєздатних держав.

Незважаючи на це, 1 грудня 1919 р. повноважні представники Державного Секретаріату ЗУНР і члени Директорії підписали у Фастові Передвступний договір про майбутнє об'єднання двох республік. Урочисте проголошення Акта злуки відбулося 22 січня 1919 р. у Києві на Софійській площі.

Соціально-політичні наслідки ліквідації ЗУНР.

При розгляді цього питання головне, що треба зазначити, що об'єднання УНР та ЗУНР мало скоріше ідеологічний, демонстративний, ніж державно-правовий характер. Внутрішні чвари та неузгодженість у діях обох урядів у зовнішній та внутрішній політиці сприяли формуванню у світі негативного ставлення до України, хоча такі явища взагалі були характерними і для інших національно-визвольних рухів.

Розбіжності між урядами українських республік були викликані їх різним міжнародним становищем і, відповідно, різними зовнішньополітичними пріоритетами, а також міжпартійною боротьбою. Головною небезпекою для ЗУНР від перших днів її утворення була агресія з боку Польщі. Директорії УНР не була у стані війни з Польщею. До того ж Директорія утримувала фронт проти Червоної армії, відчуваючи постійну загрозу ще й з боку білогвардійської армії Росії.

Ускладнювала відносини між урядами УНР і ЗУНР й міжпартійна боротьба. Якщо до складу Ради Народних Міністрів УНР входили переважно представники наддніпрянських соціалістичних партій УСДРП і УПСР, то в галицькому Державному Секретаріаті були члени ліберально-поміркованих Національно-демократичної і Радикальної партій. Галичани вважали владу С. Петлюри надто лівою. Наддніпрянські соцпартії критикували владу «буржуазії» Галичини, її «відірваність» від народу й небажання здійснювати широкі соціальні зміни.

Тим часом і внутрішня ситуація в ЗУНР щодалі загострювалась. Прийнятий Національною Радою земельний закон не задовольняв село, бо відкладав розподіл поміщицьких земель на невизначений строк. В органах влади процвітали протекціонізм та корупція.

Фактично доля ЗУНР залежала від подій на польсько-українському фронті й загальної ситуації в краї. Перехід УГА восени 1919 р. в табір денікінців активізував протиборство наддніпрянських та галицьких керівників. Останні вже добре усвідомили, що для лідерів УНР Західна Україна, з огляду на майбутній союз, не мала великої цінності, бо в найтяжчі для ЗУНР місяці збройної боротьби з Польщею Директорія УНР так і не оголосила їй війну.

Деякі надії на поновлення державності в Західній Україні виникли на початку польсько-радянської війни 1920 р. 25 липня 1920 р. Є. Петрушевич видав розпорядження про організацію «Уряду Диктатора ЗУНР» з осідком у Відні, пропагуючи ідею незалежної Галицької республіки. Згодом виникла концепція «Швейцарії Сходу», згідно з якою нейтральна Східна Галичина мала відігравати у Східній Європі роль Швейцарії. Емігрантські діячі ЗУНР стверджували, начебто Східна Галичина має всі можливості стати самостійною і нейтральною державою. Втративши територію, галицький уряд шукав міжнародної підтримки, хапаючись за будь-які способи здобути її знову. В березні 1923 р. за наполяганням конференції послів Антанти панування Польщі на західноукраїнських землях було узаконене (до вересня 1939 р.).

Незважаючи на поразку Української революції, її здобутки були очевидними:

- прискорився процес перетворення українського етносу на сучасну політичну націю;
- з назвою «Україна» відроджена, хай і тимчасово, держава ніколи вже не зникла з політичної карти світу;

— була реанімована традиція державності, на засадах якої розвивалася українська політична думка до кінця ХХ ст.;

— накопичувався визвольний потенціал, зростала національна самосвідомість, формувалися кадри національних провідників.

Запитання. Завдання

1. Проаналізуйте причини і мету національної революції 1917—1920 рр. в Україні.
2. Якою була залежність політичних та соціально-економічних рішень Центральної Ради від внутрішніх і зовнішніх чинників?
3. Проаналізуйте характер протиборства автономістських і самостійницьких сил за час існування Української Центральної Ради.
4. До яких наслідків призвела ліквідація Української Центральної Ради?
5. Охарактеризуйте особливості Української держави за гетьмана П. Скоропадського.
6. Наскільки відповідали погляди та діяльність П. Скоропадського і інтересам і прагненням тогочасного українського суспільства?
7. Якими були розбіжності у поглядах між членами Директорії УНР? Чи можна було їх подолати?
8. Охарактеризуйте головні проблеми, з якими зіткнулись усі українські уряди в процесі національного державотворення протягом 1917—1920 рр.
9. До яких наслідків спричинилось утворення більшовицької влади в Україні?
10. Які можна виділити етапи в процесі державотворення на українських землях в 1917—1920 рр.?
11. Охарактеризуйте ставлення українського народу до політики «воєнного комунізму».

Українські землі у 20—30-их роках ХХ ст.

Формування та утвердження радянського ладу в Україні у післявоєнний період Міжнародне і внутрішнє становище України на початку 20-х років

Після Першої світової війни українські землі опинилися у складі різних держав. Основна їх частина входила до Української СРР (452 тис. кв. км, населення 25,5 млн. осіб). Західна Україна (Східна Галичина, Західна Волинь, частина Полісся) відійшла до Польщі. Тут проживало 8.9 млн. осіб, у тому числі 5,6 млн. українців. Північна Буковина була захоплена Румунією, Закарпаття — Чехословаччиною.

Внутрішнє становище Української СРР було доволі важким: промислове виробництво скоротилося в 9 разів порівняно з 1913 р., а в деяких галузях ще більше. Так, виробництво сталі становило лише 1,7% довоєнного рівня, продукції машинобудівної промисловості — 4%. З 57 домен працювала лише одна. Не кращою була ситуація і в сільському господарстві. Посівні площі зернових скоротились порівняно з довоєнними на 30%, виробництво технічних культур зменшилось на 75—90%.

Загострилась і політична ситуація. Селянство не було зацікавлене у продрозкладці, яка забирала у нього всі надлишки продукції, що спричинило скорочення посівних площ і урожайності. Це значно погіршило продовольче постачання міст. За таких умов більшовицька влада застосовувала силу, систему заручників, каральних акцій проти селян, товарних блокад. Це призвело до збройного опору селянства. Особливо великого розмаху селянські повстання набули у Полтавській, Кременчуцькій, Катеринославській, Донецькій губерніях. У них брала участь більшість населення сіл, за винятком бідняцьких мас. Цей рух, крім політико-економічного, мав і певне антибільшовицьке забарвлення. Селянські виступи відбувалися здебільшого під анархістськими, частково — національно-визвольними, гаслами.

Соціально-політичне та економічне становище республіки ще більше ускладнилося внаслідок голоду 1921 — 1923 рр. на Півдні України. Він був породженням кількох чинників:

- згубної для сільського господарства республіки політики «воєнного комунізму», яка проводилася до березня 1921 р. (а деякі її методи використовувались до осені того ж року);
- залежності України від московського центру, який в умовах посухи на Півдні республіки діяв не в інтересах українського населення;
- загальної розрухи в сільському господарстві після семирічного періоду воєн;
- посухи 1921 р. в основних аграрних районах України.

У 1921 р. в УСРР було зібрано лише 27,7% від урожаю 1916 р. Незважаючи на це, Москва вимагала збільшити вивезення хліба, у тому числі з уражених посухою південних губерній. Навесні 1922 р. кількість голодуючих становила приблизно 5,6 млн. осіб (25% населення республіки).

Якщо для голодуючих в Поволжі було прийнято закордонну допомогу, то в Україну не надійшло жодного кілограма зерна. Про голодуючих українських селян держава не потурбувалася. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України. Тільки у січні 1922 р. було дозволено прийняти допомогу від міжнародних організацій, писати про голод.

Ситуація і надалі залишалася складною. У 1922 р. в Україні було засіяно на 2,7 млн. десятин менше, ніж у попередньому році, але центральний уряд, прагнучи мати іноземну валюту, зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, збільшити його постачання в Росію. Це зумовило другу хвилю голоду (взимку 1922—1923 рр.).

Голод спричинив різкому падінню політичної активності селян, послабленню антибільшовицького повстанського руху, соціальна база якого різко звужилася. Повстанські загони все частіше зазнавали поразок. У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом, який позначився не тільки на демографічних, соціальних, психологічних аспектах буття українського народу, але й спричинив відчутні політичні наслідки.

Перехід до нової економічної політики

Заміна продрозкладки податком у всеросійському масштабі була затверджено на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) і згодом надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну продрозкладки продподатком, а Раднарком УСРР видав декрет про його норми і розмір.

Нова економічна політика була певною системою заходів в аграрній, промисловій, торговельній, фінансовій сферах. Найбільш суттєвими її напрямками були:

1. Заміна продрозкладки продподатком. Відповідно у селян уже не забирали надлишки сільськогосподарської продукції, а встановлювали певну норму. Тепер селянин, знаючи обсяг податку, міг планувати своє господарювання, був зацікавлений у розширенні посівних площ і підвищенні урожайності, адже все, що залишалось понад продподаток, належало йому.

НЕП в Україні мав наступні особливості:

а) завищені норми продподатку порівняно з іншими територіями. Продподаток з урожаю 1921р. для України становив 117 млн. пудів замість 160 млн. пудів продрозкладки (73%). По всій країні продподаток становив приблизно 56%.

б) продподаток починав діяти щодо урожаю 1921 р. (з осені), до тих пір чинним був попередній закон стосовно продрозкладки з урожаю 1920 р., зменшений лише на 20%.

в) стягування продподатку з урожаю 1921 р. здійснювалось звичними методами продрозкладки.

2. Розвиток товарно-грошових відносин та запровадження вільної приватної торгівлі. Зумовлено воно було накопиченням надлишків сільськогосподарських продуктів у селян, проблемами з її реалізацією. За рахунок цього передбачалося додатково отримати ще 160 млн. пудів зерна і довести необхідний для споживання мінімум до 400 млн. пудів. Це зумовило перехід від карткової системи до ринкової. Ліквідовувалась зрівнялівка в оплаті праці, натуральне забезпечення працівників поступово змінювалось заробітною платою, при нарахуванні якої враховували кількість і якість роботи, що підвищувало зацікавленість працівників.

3. Часткова денационалізація промисловості, розширення можливостей для створення приватних та функціонування орендних підприємств. У руках держави залишились великі підприємства, значна частина дрібних передавалась у приватну власність або в оренду. В Україні з 1921 р. було здано в оренду 5200 дрібних підприємств харчової, шкіряної та інших галузей промисловості. Приватний капітал контролював у перші роки непу 75% роздрібного товарообігу.

4. Відхід від принципу загальної трудової повинності у використанні людських ресурсів.

Суттєві зміни відбулися в аграрній сфері. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилося в 1,5 рази за рахунок передачі їм поміщицьких удільних і церковних земель, а також вилучення частини земель заможного селянства, що перевищувала трудову норму. Трудова норма — земельна площа, яку селянин був здатний обробити силами власної сім'ї без застосування найманої праці. Це істотно змінило соціальну структуру села: кількість заможних і бідняцьких господарств зменшилась, а середняцьких — збільшилася.

Активно впроваджувалася така форма організації сільського господарства як радгоспи. Вони мали право розпоряджатися сільськогосподарською продукцією, яка залишалася після обов'язкових продовольчих поставок державі. У 1921 р. в Україні їх налічувалося 685 з площею землі 325 тис. га.

Швидкими темпами розвивалося кооперативне будівництво. У 1921 р. в республіці створили єдину систему споживчої кооперації, яка здійснювала заготівлю і збут продукції. В 1925 р. існувало 6712 споживчих і 11320 сільськогосподарських кооперативних товариств. Усіма видами виробничої кооперації було охоплено 1,5 млн. або 30% селянських господарств республіки, а разом із споживчою кооперацією — більше половини сільського населення. Сільськогосподарська кооперація України зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції сільських господарств: на неї припадало 37% планової заготівлі зерна, майже половина технічних культур.

Створювалися і виробничі об'єднання селян — колгоспи. У 1925 р. їх було 5489, проте вони об'єднували лише 1,2% господарств республіки, були економічно слабкими, мали не більше 30% потрібного реманенту, в розподілі результатів праці практикувалася зрівнялівка.

Значне розширення обсягів торгівлі та виробництва вимагало запровадження загального еквівалента, який би регулював відносини між виробниками та споживачами. У листопаді 1922 р.

було розпочато випуск банкнот (червінців), кожна з яких дорівнював 10 золотим крб. Вони на 25% забезпечувались дорогоцінними металами, а на 75% — короткостроковими облігаціями. Цим кроком створили стабільну валюту. За один червонець давали 5 доларів.

Змінилися методи й форми управління підприємствами, які об'єднувались у госпрозрахункові трести за галузевими або територіальними ознаками. Госпрозрахунок як новий метод господарювання передбачав самоокупність трестів і отримання прибутку.

Впровадження нової економічної політики позитивно вплинуло на розвиток усіх галузей народного господарства. За планом ГОЕЛРО розпочалося спорудження в Україні кількох досить великих на той час електростанцій: Штерівської та Чугуївської ДРЕС, Дніпровської ГЕС. У 1921 р. на Кічкаському машинобудівному заводі (біля Запоріжжя) створено перший радянський трактор.

Швидко розвивалося сільське господарство. Суттєво збільшилось виробництво зерна уже в перший рік непу: з 227 млн. пудів у 1921 р. до 637 млн. у 1922 р.

Криза непу та її наслідки

Навесні 1923 р. економічна ситуація в країні загострилася. Почалися труднощі із збутом промислової продукції. Головною причиною кризи стала невідповідність між цінами на промислову та сільськогосподарську продукцію. На той час сільське господарство було відбудовано на 70% порівняно з 1913 р., а промисловість — на 39%. До цього додалися помилки у промисловому будівництві та кредитній політиці. Невідповідність між темпами розвитку окремих галузей, управлінські прорахунки призвели до підвищення цін на промислову та зниження цін на сільськогосподарську продукцію - так званих «ножиці цін», що зробило для селян не вигідною купівлю промислової та продаж сільськогосподарської продукції.

Задля пом'якшення кризи передбачалося вжити заходи зі зниження собівартості продукції завдяки зменшенню накладних витрат, сприянню завантаженості підприємств, підвищенню продуктивності праці, вдосконаленню політики цін.

Криза продемонструвала, що проблеми, які виникали у процесі здійснення непу, уряд намагався вирішити за рахунок селянства. Необхідного висновку з цього не було зроблено і, як наслідок, у 1925 р. виникла нова криза, щоправда меншого масштабу. Знову постали труднощі у хлібозаготівлі, оскільки планові органи не врахували, що після попереднього неврожайного року селянство в поточний врожайний рік значну частину хліба відклало «про запас». Це призвело до зменшення експорту хліба, недоотримання валюти, а значить і до зменшення імпорту обладнання. У результаті дефіциту коштів будівництво заморожувалося, зростало явне й приховане безробіття.

Уряд вдався до «замороження» недобудованих об'єктів, скорочення імпорту, підвищення непрямих податків. У 1925 р. було запроваджено державну торгівлю горілкою, що збільшило надходження до держбюджету. Внаслідок цих заходів господарську рівновагу вдалося відновити, але проблеми залишалися, головна з них — дефіцит коштів для розвитку економіки.

Утвердження радянського устрою в Україні в процесі утворення СРСР

За Конституцією 1919 р. Україна вважалася незалежною державою, але її суверенітет був обмеженим. Роль центру відігравала Російська Федерація, яка контролювала Україну за допомогою комуністичної партії, складовою частиною якої була КП(б)У, Червоної армії і каральних органів — ЧК (надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією). Ще в 1919 р. Москва організувала утворення «воєнно-політичного союзу» радянських республік, об'єднавши основні сфери їх діяльності (оборону, економіку, транспорт, фінанси, зв'язок). Оскільки управління цими галузями здійснювалося з центру, республіки фактично були автономними територіями унітарної держави з обмеженими правами самоуправління.

28 грудня 1920 р. РСФСР і УСРР уклали договір про військовий і господарський союз. Оголошувалися об'єднаними сім наркоматів, які входили до складу Раднаркому РСФСР і мали в уряді УСРР своїх уповноважених. Надання державним органам РСФСР загальнофедеративних функцій управління ставило Росію у привілейоване становище порівняно з Україною, давало можливість центральним органам ігнорувати рішення та інтереси УСРР, що суттєво послаблювало її суверенітет. Подібні угоди були укладені радянською Росією і з іншими республіками, а сформована система відносин отримала назву «договірна федерація».

Протягом 1921—1922 рр. ВУЦВК і Раднарком України поширили на територію республіки чинність багатьох непередбачених договором законодавчих органів державного управління: земельних і продовольчих, внутрішньої торгівлі, охорони здоров'я, освіти, комунального господарства, що означало посилення інтеграційних процесів і суттєве обмеження суверенітету України.

Договірні відносини радянських республік були доповнені укладенням на початку 1922 р. дипломатичного союзу. Відповідно всі вони уповноважили делегацію РСФРР представляти їх інтереси на Генуезькій конференції. Цей крок був вимушеним у зв'язку з позицією західних держав, що об'єктивно посилювало позиції Росії, водночас обмежувало можливості України.

На той час серед партійно-радянських керівників домінували дві тенденції у поглядах на перспективи розвитку відносин між республіками. Сталін і його однодумці розглядали договірну федерацію як засіб вирішення тимчасових політичних завдань, виступав за надання республікам статусу лише автономних утворень у складі Росії. Місцеві лідери (партійно-радянські керівники Грузії, Білорусі, в Україні — Х. Раковський, В. Затонський) схилилися до необхідності розмежування функцій федеративних і республіканських органів, збереження за республіками суверенітету.

Враховуючи таку позицію, керівництво РКП(б) створило комісію для підготовки вдосконаленого проекту федеративних відносин. Проект Сталіна передбачав «автономізацію» республік, тобто поглинання неросійських республік Росією. Проти нього виступив Ленін, запропонувавши утворити новий союз — федерацію рівноправних республік. При цьому назва «Росія» перестала бути назвою держави, але статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії, підпорядкованість основних республіканських наркоматів Москві залишалися.

10 грудня 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив Декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Через двадцять днів відбувся I з'їзд Рад СРСР, який в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Вона однозначно передбачала, що головні питання політики — компетенція союзного уряду. Було також створено об'єднаний ЦВК СРСР на чолі з головами ЦВК чотирьох союзних республік. Від України до нього увійшов Г. Петровський.

Юридичне оформлення Радянського Союзу відбулося на II з'їзді Рад СРСР (січень 1924 р.), який прийняв Конституцію, що складалася з Декларації і Договору про утворення СРСР. Декларація окреслювала економічну, військову та ідеологічну засади утворення Союзу. Економічна зводилась до того, що відбудова народного господарства неможлива за відокремленого існування республік. З міжнародно-військової точки зору об'єднання республік зумовлене небезпекою нової війни з капіталістичним оточенням.

Союзний договір так і не був укладений. Замість нього було підписано внутрідержавний акт — Конституцію СРСР. Відповідно до неї декрети й постанови РНК СРСР ставали обов'язковими для виконання на всій території Радянського Союзу. Водночас РНК СРСР вправі була розглядати декрети й постанови урядів союзних республік. Із середини 20-х років почали створювати союзно-республіканські наркомати, що стало ще одним кроком до звуження суверенітету республік. Республіканський Раднарком фактично перетворювався на місцевий виконавчий орган центральної влади. Центральний виконавчий комітет республіки також не міг протистояти Раднаркому СРСР. Згідно з Конституцією республіканські Раднаркоми могли оскаржити його декрети та постанови у ВЦВК, але не призупинити їх виконання.

У 1925 р. були внесені відповідні зміни у Конституцію УСРР, яка фіксувала, що УСРР ставала складовою частиною єдиної союзної держави. Затверджена у 1929 р. нова Конституція УСРР визнавала перевагу союзних органів над республіканськими, утворення у складі УСРР Молдавської АСРР. Українська СРР, як і інші радянські національні республіки, втратила залишки свого суверенітету, перетворившись на провінцію унітарної держави.

Політика коренізації

У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП(б), засудивши місцевий націоналізм, оголосив великодержавний російський шовінізм головною небезпекою в СРСР. З'їзд проголосив політику «коренізації», яка означала залучення представників корінних національностей до компартій і державного апарату, користування національними мовами у партійній та державній роботі, освіті, книжковій справі, пресі,

у всіх сферах життя республік. В Україні процес здійснення цієї політики отримав назву «українізація».

Відповідно рішенням з'їзду в республіки політика «українізація» була спрямована на підготовку, виховання й висування кадрів корінної національності, врахування національних чинників при формуванні державного апарату, організації мережі шкіл, закладів культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей. Коренізація була зумовлена прагненням більшовиків заручитися підтримкою місцевого (корінного) населення для розширення та зміцнення своєї соціальної бази, намаганням спрямувати національне відродження в соціалістичне русло.

У середині 20-х років 80% населення республіки становили українці, решту — представники інших національностей. Політика коренізації передбачала одночасно активізацію урбанізаційних процесів та створення необхідних політичних, соціальних, економічних умов для культурного розвитку національних меншин. На той час із 3702 відповідальних працівників губернського, окружного та районного масштабів українською мовою володіли лише 797 осіб. Ще менше було українців серед відповідальних працівників республіканського рівня.

Початок процесу українізації поклали директиви ВУЦВК від 27 липня і 1 серпня 1923 р., які проголошували рівність мов й у зв'язку з цим необхідність надання допомоги для розвитку української мови, піднесення її до рівня російської. Значна увага приділялась вивченню української мови студентами. Одними з перших перейшли на викладання українською мовою Київський медичний інститут, хімічний, механічний та інженерно-будівельний факультети Київського політехнічного інституту. Українізація вищої школи ускладнювалася нестачею підручників, нерозвиненістю української наукової термінології, особливо з природничих дисциплін.

Найбільші зрушення відбулися у видавничій справі. Якщо 1 лютого 1923 р. в Україні з 65 газет українською мовою виходило 13, то на 1 жовтня 1924 р. — 23; 70% загального тиражу книг були україномовними. У 1924 р. з 5 млн. підручників українською мовою було видано 4 млн., що дало змогу перевести 12 тис. шкіл на навчання українською мовою. У 1927 р. україномовних шкіл було 78%, технікумів — 39%. Майже 75% місцевих державних установ і організацій, в тому числі від 30 до 60% республіканських наркоматів і відомств, розпочали діловодство українською мовою. Однак українізація партійного, профспілкового й комсомольського апаратів відбувалася повільно.

Для практичного керівництва політикою українізації була створена спеціальна комісія на чолі з В. Затонським, до якої ввійшли також В. Чубар, М. Скрипник, О. Шумський та ін.

Українізація не означала примусової денационалізації меншин. В Україні відбулося національне районування території республіки. Було організовано 12 національних районів (німецьких, болгарських, російських і польських), 167 російських, 153 німецьких, 115 польських, 86 єврейських, 27 грецьких, 24 болгарських національних сільрад. У 1924 р. утворилась Молдавська Автономна СРР у складі УСРР. На той час у республіці працювало 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 — єврейською, 31 — татарською та ін. Усе це створювало умови для національно-культурного відродження народів України.

Політичні партії в Україні на початку 20-х років. Встановлення комуністичної монопартійної системи

Політична система України на початку 20-х років мала в собі ознаки багатопартійності, оскільки на території республіки діяли понад 20 політичних партій та організацій. Однак всі партії, крім КП(б)У — філіалу РКП(б), реальної влади не мали і користувались незначним впливом. На початку 1921 р. КП(б)У налічувала понад 75 тис. комуністів.

На початок 20-х років в Україні продовжували діяти загальноросійські соціалістичні партії — меншовиків, есерів, бундівців, але під тиском більшовиків почався процес ліквідації цих партій. Тим більше що особливої підтримки у масах вони вже не мали. У 1922 р. після процесу проти меншовицького «Південного центру» Всеукраїнська конференція колишніх меншовиків заявила про розрив з меншовизмом і ліквідацію партії.

Ще навесні 1919 р. відбувся розкол БУНДУ. Його ліві течії пішли на зближення з радянською владою. У березні 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про вступ БУНДУ в КП(б)У». Представники його правого крила емігрували. Залишки бундівських організацій у 1924 р. самоліквідувалися.

Серед партій національно-демократичного спрямування намагалися продовжувати свою діяльність Українська партія соціал-революціонерів (УПСР) та Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ). На початку 1920 р. УПСР визнала радянську владу і легалізувалась. Однак її лідери взяли участь у виступах отаманів проти більшовиків, тому одні змушені були емігрувати, інших було заарештовано. У травні 1921 р. в Києві проти них організували політичний процес і керівного центру УПСР не стало. Після падіння УНР колишні лідери УПСФ утворили «Братство української державності», яке виступало проти радянської влади. У 1921—1925 рр. багатьох українських соціал-демократів та есерів було знищено разом з організаціями «Волинська повстанська армія», «Всеукраїнський повстанком», «Братство української державності».

Союзниками більшовиків у громадянській війні були Українська комуністична партія (боротьбистів) і Українська партія лівих соціал-революціонерів (борбистів). Боротьбисти сформувались з лівого крила УПСР, їх лідерами були Г. Гринько, В. Блакитний, П. Любченко. Борбисти (від назви друкованого органу партії — «Борьба») та їх лідери В. Качинський, М. Алексєєв декларативно визнавали радянську владу, але заперечували диктатуру пролетаріату, протиставляючи їй «диктатуру трудящих», «диктатуру трудових класів». Вони вважали, що робітничий клас може відігравати авангардну роль лише на етапі соціалістичної революції й не здатний керувати економічною політикою, протиставляли місто селу. Обидві ці партії пропонували формувати ради на багатопартійній основі, виступали проти повного підкорення України Москві. Разом з більшовиками вони брали участь у виборах до Рад за спільними списками.

Визначаючи політику щодо цих партій, більшовики України виходили з переконання, що тільки вони є справжніми виразниками волі «революційних трудящих мас». КП(б)У, як інші національні компартії, ігнорували, виявляли нігілізм щодо національного питання, дрібнобуржуазних національних партій. До того ж під час аналізу співвідношення політичних сил, соціально-політичного становища більшовики нерідко припускалися грубих помилок, що відбивалося на їх тактиці щодо інших партій. Спочатку керівництво КП(б)У не визнавало ніяких компромісів і угод з ними. Проти такої позиції виступив ЦК РКП(б), який виявився далекогляднішим і толерантнішим. Під його впливом ЦК КП(б)У вдався на деякий час до спільних дій з лівими течіями українських соціал-демократів та есерів. У період боротьби з денікінцями організації КП(б)У та боротьбистів співробітничали найплідніше. Проте у січні—лютому 1920 р. відбулися організовані рядовими боротьбистами селянські виступи у Київській, Полтавській, Катеринославській губерніях. ЦК УКП(б) відмежувався від них. Цим скористався В. Ленін, який вважав, що період співпраці з боротьбистами минув, оскільки Добровольчу армію Денікіна вже було вигнано з України.

Відповідна директива була передана для ЦК КП(б)У, який слухняно взявся за її виконання. У лютому 1920 р. ЦК КП(б)У направив губернським комітетам «Тези про наше відношення до боротьбистів», в яких пропонувалося розгорнути боротьбу проти УКП(б). Тоді ж ЦК КП(б)У прийняв рішення про розрив блоку з боротьбистами. Під таким тиском у березні 1920 р. Всеукраїнська конференція УКП(б) ухвалила рішення про саморозпуск партії. На це вплинула також невдала спроба УКП(б) вступити до Комінтерну й представляти там Україну. У квітні губернські та повітові партійні організації були розпущені. З 15 тис. боротьбистів в КП(б)У в індивідуальному порядку було прийнято 4 тис. Лідери боротьбистів О. Шумський, В. Блакитний, Г. Гринько, П. Любченко, А. Хвиля згодом обіймали відповідальні посади в ЦК КП(б)У та Раднаркомі.

Багатьох членів цієї партії було знищено в період так званої боротьби з «куркульським бандитизмом». Восени 1920 р. при перереєстрації КП(б)У значну кількість колишніх боротьбистів було виключено з неї. Блокування більшовиків з борбистами теж виявилось ситуативним, тактичним. У квітні 1920 р. ЦК КП(б)У ініціював ліквідацію партії боротьбистів, яка на той час нараховувала 700 осіб, на умовах вступу її членів до КП(б)У. У партії почалися хитання, масовий вихід з її лав. За цих умов у липні 1920 р. IV з'їзд прийняв рішення про самоліквідацію УКП(б).

Ліквідація цих партій засвідчила прагнення більшовиків до монополізму на політичній арені, продемонструвала їх ставлення до політичної демократії. На рішення вищезазначених партій про саморозпуск вплинув і постулат Комінтерну про необхідність задля збереження єдності революційних лівих сил лише однієї комуністичної партії в кожній країні.

Дещо довше існувала Українська комуністична партія (УКП), створена на початку 1920 р. з лівого крила УСДРП. Вона нараховувала приблизно 300 осіб. Лідерами були А. Річицький, Ю. Лапчинський. Партія прагнула більшої самостійності для України, заявила про невизнання політики

радянської влади з аграрного питання, про необхідність створення української економіки, власної армії, виступала проти русифікаторської політики КП(б)У, входження України до СРСР. З III з'їзду (1922) одна частина партії прагнула до союзу з націоналістичними силами, а друга — намагалася налагодити контакт з КП(б)У. За відсутності інших партій УКП могла б стати центром притягання опозиційних до більшовиків сил, але надто дрібною організацією. Керівництво КП(б)У навіть надавало цій партії фінансові субсидії, створюючи ілюзію плюралізму. Згодом більшовикам це набридло, і в жовтні 1924 р. ЦК КП(б) вирішив ліквідувати УКП.

Спроба УКП вступити до Комінтерну закінчилася невдачею. У грудні 1924 р. Президія Виконкому Комінтерну прийняла рішення про розпуск УКП, мотивуючи його тим, що партія є націоналістичною, а її діяльність спрямована на розкол сил пролетарської диктатури. Попри спроби багатьох делегатів IV з'їзду УКП у березні 1925 р. зберегти партію, було прийнято рішення про її саморозпуск.

У 1921—1922 рр. заявили про саморозпуск також Єврейська комуністична спілка (Комфарбан) та Єврейська комуністична партія «Поалей Ціон», які пропагували ідею еміграції євреїв.

Усі ці процеси призвели до того, що у 1925 р. КП(б)У залишилась єдиною партією в республіці, фактично та юридично монополізувавши політичне життя. Це було закономірно для політичної практики більшовиків, які, захопивши владу, перемігши у громадянській війні, навіть і гадки не мали про політичний плюралізм. Становище правлячої партії з усіма інститутами влади (уряд, армія, ВЧК—ГПУ, суд, преса, фінанси) давало більшовикам величезні переваги перед іншими партіями. Використовуючи політичний, ідеологічний, моральний тиск, репресії та терор, більшовики ліквідували своїх політичних противників. Багатопартійності не могло бути й з ідеологічної точки зору. Занадто різними були погляди на політичний, економічний та ідеологічний устрій суспільства.

Встановлення політичної монополії більшовиків було зумовлене не лише насильницьким придушенням політичної опозиції, але й з їхнім успіхом у громадянській війні. Декларативні гасла більшовиків у соціальній сфері виявилися більш привабливими для мас, ніж національні ідеї українських партій, їм вдалося використати у своїх цілях прагнення народу до нового життя, змін, послідовніше та організованіше здійснювати свою політику.

Провідна роль у політичній системі СРСР та Української СРР тоді належала комуністичній партії. Взавши під контроль ради, більшовики почали діяти спочатку як урядова (коли в радах ще були представники інших партій), а потім як державна партія.

Оскільки основною метою більшовиків у державному будівництві було створення власної державної машини, то перед ними постало завдання забезпечити цю машину власними кадрами. На всі посади в державі висувалися в першу чергу члени РКП(б). Внаслідок такої кадрової політики радянський апарат став тотожним партійному.

Комуністична партія протягом першої половини 20-х років еволюціонувала за такими основними напрямками:

- перетворення партії з революційної організації, ціллю якої було повалення старих політичних інститутів та зміна форм власності, на державну партію;
- монополізація політичного становища через усунення інших партій;
- зосередження влади в руках вузького кола партійних керівників.

З переходом більшовицької партії від завдань, пов'язаних із руйнуванням старого, до створення й управління новим, дисципліна, вміння підкорятись набули в ній особливого значення. Іншого змісту набуло й членство в партії, вихід чи виключення з якої означало і відсторонення від політичної діяльності.

Згідно зі Статутом ВКП(б) основним організаційним принципом партії був демократичний централізм. По суті він означав процес, за якого повноваження зростали від партійних осередків у містах, на заводах, у селах, через проміжні місцеві, обласні комітети до Центрального комітету, який був органом з'їзду. З їх використанням підтримувалася дисципліна зверху донизу, оскільки кожен партійний орган підпорядковувався вищому. Проте в дуалізмі (двоїстості) цього терміна приховувався і суперечливий процес — боротьба між демократією та централізмом. Тенденція до централізації партії ставала домінуючою.

Ототожнення понять «партія» і «держава» спричинило перенесення диктаторських методів управління державою на методи керівництва партією, яка стала державною. Політика партії не залежала від голосів виборців, їх позицій, думок. Від імені партії диктатуру офіційно здійснював ЦК, а потім, з розширенням його складу, Політбюро ЦК.

Ідейно-політична боротьба в 20-ті роки

Економічний плюралізм, який зміцнів із запровадженням непу, вимагав і політичного плюралізму. Однак на той час в країні сформувалася однопартійна система, тому політичні інтереси різних груп населення могли знайти свій легальний вияв тільки всередині Комуністичної партії. Саме різнобій інтересів збував ідейно-політичну ситуацію в партії.

Перший етап внутріпартійної боротьби пов'язаний з так званою «дискусією щодо профспілок», що почалась наприкінці 1920 р. Складне соціальне становище в країні суттєво позначалося на настроях робітників, селян, на процесах всередині правлячої партії. Пошук виходу з кризи призвів до загострення ідейно-політичної боротьби серед більшовиків, які дотримувалися різних, часто протилежних, точок зору щодо перспектив розвитку країни. Головна дискусія розгорнулася навколо питання про роль і місце профспілок. Вони були наймасовішою організацією трудящих, тому вирішення пов'язаних з ними стрижневих питань визначало форми й методи роботи з масами, бачення структури та сутності політичної системи країни.

Початок дискусії поклав Лев Троцький, який висунув гасло «одержавлення» профспілок. Він вважав, що профспілки мають зосередити в своїх руках усе керівництво економічним життям, захищав мілітаризацію виробництва, пропонував продовжувати «зрощування» господарського апарату з апаратом спілок. Іншу точку зору відстоювало керівництво профспілок. Вони вважали за необхідне розширювати самодіяльність спілок та розвивати демократичні засади в їх роботі.

У зв'язку з наростанням протиріч в партії та суспільстві наприкінці грудня 1920 р. було розпочато внутріпартійну дискусію. Під час її сформувалося кілька ідейних груп з відповідними платформами. Представник групи «демократичного централізму» В. Осінський (Оболенський) стверджував, що важливою передумовою успіху партії є визнання в ній течій та угруповань. Опозиція обстоювала право меншості висловлювати свою думку. Сталін і його прибічники виступали за «єдність» партії, що вимагало підкорення меншості позиції більшості.

Представники «робітничої опозиції» стверджували, що вплив робітничих союзів і зведено до нуля, й пропонували передати організацію управління народним господарством «всеросійському з'їзду виробників». Це означало відсторонення правлячої партії та держави від управління економікою. В Україні ця платформа спочатку мала досить значну підтримку.

Позиція більшості ЦК була висловлена у «платформі 10-ти» (названа за кількістю осіб, які спершу підписали її). Ленін сформулював її у кількох пунктах: 1) звичайний демократизм (без будь-яких перебільшень, без всякої відмови від прав ЦК «призначати» і т. ін., але й без упертого захисту помилок і крайнощів деяких «призначенців», що потребують виправлення); 2) виробнича пропаганда (йдеться про все, що є слушного в формулах «виробнича демократія», «виробнича атмосфера» та ін.). Під час дискусії виникла так звана «буферна група» на чолі з Миколою Бухаріним, яка намагалася поєднати погляди Леніна й Троцького.

Підсумки дискусії підбив Х з'їзд РКП(б). За «платформу 10-ти» було подано 83% голосів делегатів. Резолюція з'їзду «Про єдність партії» фактично означала суттєве обмеження політичної демократії, оскільки передбачала розпуск усіх інших угруповань, недопущення будь-яких фракційних виступів. За невиконання цієї вимоги загрожувало виключення з партії. Спроби підвищити роль профспілок не мали успіху, оскільки це обмежувало б роль правлячої партії.

Другий етап ідейно-політичної боротьби був пов'язаний з погіршенням політичної та економічної ситуації, недоліками в діяльності комуністичної партії, загостренням боротьби за владу та особистому суперництві в керівництві більшовицької партії у зв'язку з хворобою Леніна.

В партії знову розпочалася дискусія. Л. Троцький у листі від 8 жовтня 1923 р. до керівних органів партії піддав критиці бюрократизацію партійного апарату й згортання внутріпартійної демократії. Економічні труднощі він пояснював неплановістю економіки, перетасуванням господарських і політичних кадрів, неправильним і нездоровим партійним режимом. Його підтримали 46 відомих членів партії, які вказували на завмирання життя в парторганізаціях у зв'язку з хибним курсом ЦК на безсистемність господарської політики.

Терміново скликаний пленум ЦК і ЦКК за участю представників 10 найбільших (в тому числі Харківської та Донецької) парторганізацій засудив «заяву 46-ти» як крок фракційно-розкольніцької політики.

Під час дискусії рядові комуністи висловлювали обурення з приводу матеріальної нерівності серед членів партії, відриву відповідальних працівників від партійних осередків, партії від робітничих мас, недемократичності окремих керівників. Дебатувалось також питання про особливості дискусії в Україні, про специфіку діяльності КП(б)У та її завдання щодо національного питання. Під час обговорення внутріпартійних проблем порушувалися питання щодо розширення самостійності КП(б)У, надмірної залежності її верхівки від Москви, необхідності враховувати специфіку України в діяльності більшовицької партії. Цілком справедливими були зауваження про переважання в КП(б)У представників некорінного населення (у 1923 р. українців у компартії України було лише 24%, а в державному апараті України — лише 5%). Більшість членів Політбюро КП(б)У визнали суттєві недоліки в партійній роботі та внутріпартійній демократії, але жодних змін у керівництві не відбулося.

Наприкінці грудня 1923 р. у пресі та парторганізаціях почалося обговорення економічних питань. Представники більшості ЦК вважали однією з головних причин економічної кризи надвиробництво хліба в країні. Серед заходів, спрямованих на подолання кризи, передбачалося розширити можливості для надання сільськогосподарського кредиту, збільшити виробництво сільськогосподарських знарядь і машин, удосконалити політику цін, впорядкувати виплати зарплати. Опозиція виступала проти активного зовнішньоторговельного балансу, за широку товарну інтервенцію, тобто за активний імпорт.

У Москві опозицію підтримувало 38,5% членів партії, в Києві — приблизно 50%, в Одесі — 1/3, у Донбасі — незначна кількість учасників дискусії. Одним із наслідків дискусії було прийняття «організаційних» заходів ЦК Компартії України щодо тих, хто опонував лінії більшості (Сталін і К^о) чи виявляв хитання. Так, за опозицію більшості ЦК КП(б)У й відмову засудити Л.Троцького був звільнений з посади нарком внутрішніх справ України І. Ніколаєнко, за «нездатність згуртувати партійні маси на боротьбу з опозицією» секретар Київського губкому Компартії Й. Варейкіс.

Третій етап ідейно-політичної боротьби був пов'язаний зі смертю Леніна. Імпульсом для неї стали публікації Л.Троцького з історії більшовизму. У пресі з'явилися критичні статті на публікації Л.Троцького «Про Леніна» та «Уроки Жовтня». Це вже була не дискусія, а критичне обговорення і паплюження Л.Троцького. Більшість членів партії навіть не читала «Уроки Жовтня». Під час цієї дискусії, фактично, не було боротьби думок, а лише однобічна критика; вперше предметом обговорення стали питання історії й теорії більшовизму.

У багатьох критичних публікаціях йшлося про небільшовицьке минуле Троцького, розвінчувалася його теорія «перманентної революції», аналізувалися основні епізоди жовтневих подій 1917 р. Л.Троцького намагалися звинуватити в тенденційності, для чого були певні підстави. Деякі епізоди в історії революції він висвітлював суб'єктивно, зосереджуючись на власній ролі в подіях.

Попри те що рядові комуністи не були знайомі з публікаціями Троцького, вони майже одностайно засудили його. Л.Троцького звинуватили в «ревізії ленінізму» й зняли з поста голови Реввійськради. Л.Троцького умовно залишили в Політбюро, але він не міг уже претендувати на роль лідера в країні.

У результаті цієї пропагандистської кампанії зріс авторитет Сталіна. До того ж його не звинувачували у помилках на відміну від інших членів партійного керівництва — Зинов'єва, Каменева, О.Рикова, Бухаріна. Саме після цих подій Сталін почав висуватись на перші ролі в країні та партії.

Знову були зроблені «оргвисновки» щодо тих, хто не чітко розумів лінію московського партійного керівництва й мав окрему думку. На цей раз постраждав головний комуніст України — генеральний секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг, який під час дискусії висловитися за звільнення Сталіна з посади генсека і призначення його на іншу посаду — голови Реввійськради.

Наступний етап ідейно-політичної боротьби був пов'язаний із економічними труднощами 1925 р., які зумовили порушення питання про перспективи розвитку непу, доцільність і правильність обраного політичного курсу. Зміна співвідношення сил у керівному ядрі, висунення Сталіна на перші позиції не влаштовували інших більшовицьких лідерів, зокрема Зинов'єва та Каменева, які

об'єдналися у так звану «нову опозицію». Розходження стосувалися теоретичних питань, передусім щодо характеру соціально-економічного ладу в СРСР, про ставлення до куркулів (заможних селян), про можливість побудови соціалізму в СРСР. «Нова опозиція» вважала, що державний капіталізм, а не соціалізм, є домінуючою формою народного господарства в країні, оскільки існує свобода торгівлі, оренда, концесії.

«Нова опозиція» вважала, що побудувати соціалізм в окремії державі без перемоги революції в інших країнах неможливо. Сталін, Бухарін та їх прибічники, навпаки, наполягали, що це реально.

Окрім теоретичних, під час боротьби вирішувалися ще й питання про владу. «Нова опозиція», зокрема Каменєв, різко виступила проти Сталіна як керівника партії. Антисталінські виступи були сприйняті партійцями як замах на владу та єдність партії, тому їх пропозиції не були підтримані. Це підштовхнуло лідерів «нової опозиції» до об'єднання з Троцьким, що відбулося влітку 1926 р. Знову дискутувалися питання про можливість побудови соціалізму, про єдність партії, критикувалась політика керівництва, передусім Сталіна. Все це перепліталось із взаємними особистими випадками, з вишукуванням помилок, з обвинуваченням в немарксистських поглядах.

Найбільшого загострення ідейно-політична боротьба набула у 1927 р. з появою опозиційних платформ щодо лінії Сталіна. Найрадикальнішою з них була «платформа 15-ти» (названа за кількістю підписів під нею). Серед її авторів було чимало тих, хто в різні часи працював в Україні (Т.Сапронов, Т. Харечко, І. Дашковський та ін.). У цьому документі зазначалося, що «партійний апарат перетворюється зі слуги партії в її господаря», сталінська група застосовує фашистські методи боротьби з опозиційним блоком, заборонені дискусії, практикуються виключення з партії, погрози звільнити з роботи. Пропонувалось відновити режим внутріпартійної демократії, забезпечити партійцям право обговорювати всередині партії будь-які питання, ліквідувати матеріальну залежність посадових осіб як від вищих парторганізацій, так і від радянських та господарських органів; відновити виборність усіх парторганів, відмінити практику надання привілеїв... Ці тези у пресі піддали нищівній критиці. В боротьбі проти опозиції дедалі частіше використовувались «організаційні методи», особливо висилання у віддалені райони, а також за кордон. Лише за липень—серпень 1927 р. з партії було виключено до 600 осіб за поширення опозиційних вимог. Отже, у вирішенні внутріпартійних проблем тогочасне керівництво Компарії почало активно використовувати адміністративні заходи й репресивний апарат.

Опозиція не мала можливостей для проведення агітації та пропагандистської роботи, оскільки преса й апарат влади перебували під контролем Сталіна. Це значно послаблювало її. Об'єднана опозиція зазнала поразки, її лідерів було виведено з керівних органів, що ще більше посилювало позиції Сталіна.

Новий виток ідейно-політичної боротьби викликала третя криза непу (1927—1928). Восени 1927 р. знову виникли труднощі з хлібозаготівлею. Погіршилось міжнародне становище країни, тому селяни, побоюючись війни, почали притримувати хліб. Іншою причиною були низькі ціни, через які селяни не продавали зерно, очікуючи на зростання ціни на нього. У відповідь уряд вжив надзвичайні заходи. Дозволялось застосовувати репресії до селян, які притримували хліб і мали його надлишок більше 30т. Це означало повернення до воєнно-комуністичних методів управління. Проти такої партійної лінії виступали М. Бухарін, О. Риков та їх прибічники, обстоюючи економічні, ринкові методи господарювання. Проте й група Бухаріна зазнала поразки, її оголосили «правим ухилом» і вивели з керівних органів. Це сталося тому, що в тих конкретно-історичних умовах програма Бухаріна не була оцінена більшістю ЦК як значно краща, ніж політика групи Сталіна. По-друге, Сталін і на цей раз вдався не стільки до захисту своїх поглядів, скільки до боротьби проти опонентів, яких було засуджено у пресі та партійних документах. З виведенням Бухаріна з керівних органів партії Сталін фактично став диктатором країни. Швидко почав формуватися культ його особи.

Цьому сприяли чистки місцевих парторганізацій (виключення з КП(б)У) та масовий прийом у партію робітників. У середині 1921 р. в Компарії України нараховувалось 97869 комуністів, 18% з яких були вихідцями з інших партій. Під час чистки було виключено 21260 осіб (22%). Кількість вихідців з інших партій зменшилася до 5%. У 1926 р. була проведена часткова перевірка й «чистка» сільських осередків, а в 1927 р. — всесоюзний перепис (перереєстрація) членів та кандидатів в члени партії. Ще одну «чистку» здійснили в 1929—1930 рр., під час якої було виключено з партії майже кожного десятого.

Водночас організовувалися масові партійно-політичні кампанії з метою збільшення чисельності партії. Після смерті В. Леніна в 1924 р. було проведено масовий прийом у партію робітників, так званий «ленінський призов». В Україні чисельність партії збільшилася на 30 тис. Нова хвиля призову в партію відбулася з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листопаді 1927 — січні 1928 р. і дала 108 тис. новобранців. Усі ці заходи спричинили корінні зміни не тільки кількісного, але й якісного складу партії. Нові партійці були більш керованими, ними легше було маніпулювати за допомогою партійного апарату. Цьому також сприяли їх низький освітній рівень та ігнорування тих незначних демократичних елементів, які існували на початку 20-х років.

Фактично партія складалася з двох нерівних за значенням частин: апаратної меншості й рядової більшості. Партійна еліта України формувалася під активним впливом Москви. У зв'язку з недовірою до України ЦК РКП(б) виявляв особливо обережну кадрову політику в республіці. Тому протягом тривалого часу основним джерелом формування партійно-державної номенклатури в Україні були кадри, прислані з Москви або узгоджені з нею. Тільки з грудня 1920 по листопад 1921 року в розпорядження ЦК КП(б)У було направлено з Росії понад 5 тис. комуністів. Українців серед членів партії, особливо серед керівного складу, була незначна кількість. Навіть наприкінці 20-х років їх представництво в ЦК не перевищувало 25%.

Контроль над партапаратом дав змогу Сталіну розставити на відповідальних постах у республіці своїх людей. У 1923 р. звільнено з посади Голови Раднаркому України Х. Раковського, який часто опонував Сталіну, до того ж був особистим другом Троцького. У 1925—1928 рр. на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У перебував один з найближчих клеветів Сталіна — Л. Каганович, який забезпечив підтримку політики свого патрона в Україні, зміцнив владу партапарату.

З початком політики українізації питома вага керівних працівників українського походження почала зростати, однак на ключові посади українців висували дуже рідко. Якщо в уряді республіки вони ще працювали, то керівна верхівка КП(б)У та головного карального органу — ДПУ УСРР — складалася з осіб некорінної національності.

Уся робота з добору та розстановки керівних кадрів зосереджувалася у вищих партійних інстанціях.

Оскільки головними методами політичної діяльності компартії у 20-ті роки стали насилля, придушення інакомислення і терор, все більшого значення в політичній системі та суспільному житті набували репресивні органи, передусім ВЧК. Вона була основним важелем репресивної політики компартії, інструментом насильства, утримання в покорі населення, боротьби з опором та опозицією радянському режиму.

Органи ЧК не підпорядковувались місцевим органам влади, хоч формально ЧК вважались відділами губвиконкомів. Фактичне підпорядкування здійснювалось тільки по відомчій лінії — до ВЧК включно. Тому вони мали значну самостійність, були державою в державі.

У 1922 р. було проведено реформування репресивних органів: замість ВУЧК утворено Державне політичне управління УСРР, підпорядковане ДПУ РСФСР. Голова ДПУ УСРР був повноважним представником ДПУ РСФСР в Україні. ДПУ використовувало різноманітні засоби контролю за політичною ситуацією, вдаючись до арештів, перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції приватних осіб та установ, виносило позасудові вироки, аж до вищої міри покарання.

З утворенням СРСР ДПУ було перетворене у листопаді 1923 р. в Об'єднане державне політичне управління при Раднакомі СРСР, яке діяло на правах союзного народного комісаріату, керувало ДПУ союзних республік, а також особливими відділами армії. Комісія ОДПУ мала право визначати міри покарання «ворогам народу», що давало змогу використовувати органи ДПУ у внутріпартійній боротьбі з опозиціонерами та інакомислячими. Структури ДПУ тісно взаємодіяли з партійними органами, інколи підмінюючи їх.

Боротьба з «націонал-ухильництвом» в Україні

Проведення політики українізації дало поштовх розвитку української мови й культури, розширило сферу її використання.

З посиленням влади партійного апарату посилилася боротьба з всяким інакомисленням. Найяскравішим прикладом стала цього процесу став , так звана боротьба *шумкізмом, хвильовізмом та волобуєвщиною*.

Наркомом освіти О. Шумський заявляв, що до українізації ставляться як до повинності. Він виступив за необхідність змін у складі партійного і радянського керівництва у контексті завдань, зумовлених українізацією. Але коли Шумський у розвиток ідеї про зміцнення партійних кадрів запропонував Сталіну замінити генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича на українця (пропонувалися В. Чубар, Г. Петровський, М. Скрипник) та висловив пропозиції щодо розвитку українізації, ситуація суттєво змінилася.

Сталін погодився з деякими міркуваннями Шумського. Однак Сталін вважав, що Шумський плутає українізацію партійного апарату з українізацією пролетаріату. Апарат можна і треба українізувати, а пролетаріат українізувати зверху не потрібно. Він не підтримав пропозицій Шумського щодо змін у партійно-радянському керівництві республіки.

Після ознайомлення з листом Сталіна, Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло попередні підсумки українізації та заяву Шумського, який знову виступив проти перебування Кагановича на посту генсека КП(б)У і заперечив звинувачення Сталіна в насильницькій українізації. Керівництво КП(б)У в листі-відповіді Сталіну повідомило про успіхи українізації, піддало критиці виступ Шумського, відзначило заслуги Кагановича у «згуртованості й політичній твердості української організації».

Шумський опинився на вістрі критики. Від нього вимагали відмовитися від пропозиції про зняття Кагановича, що він і був змушений зробити. В лютому 1927 р. Шумський подав заяву про звільнення з посади наркома освіти, яку згодом задовольнили, але цькування його тривало й надалі.

Окрім О. Шумського, до «націонал-ухильників» офіційна пропаганда зарахувала також письменника Миколу Хвильового (1893—1933). На нього обрушили шквал критики за висунуте гасло «Геть від Москви!», яке він аргументував тим, що «Москва — центр всесоюзного міщанства», а Україні необхідно більше орієнтуватися на Захід, безпосередньо, а не опосередковано збагачуватися західною культурою.

Роз'яснюючи свою позицію і відповідаючи критикам, Хвильовий стверджував: «Всі ці фрази, що українська культура мусить розвиватися на базі російської (як це культура на базі культури, коли культура завжди бере базою свою економіку?), що «язык русский — язык Ленина» (а хіба «язык мордвы» чи то киргизів — не може бути «языком Ленина?»), що на Україні російська культура є культурою пролетаріату (а чому в низових професійних рядах свідомого українського пролетаріату, як говорить статистика, вдвічі більше, ніж росіян з євреями вмісті?)... всі ці фрази є все-таки фрази — не більше, і їм місце в архівах керенщини».

М. Хвильовий виступив на захист теорії боротьби двох культур в Україні (російської та української). У цій боротьбі, зазначив він, треба «негайно встати на сторожі активного молодого українського суспільства», маючи на увазі як безпосередньо конкуренцію на книжковому ринку, так і загальний смисл обох літератур. Слабкість українських позицій на книжковому ринку Хвильовий вбачав у рабській природі української інтелігенції, яка «північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній».

Точку зору Хвильового щодо орієнтації на Європу підтримував й О. Шумський, не поділяючи лише форми, в якій її висловив письменник.

Більшовики вбачали у виступах Хвильового небезпеку порушення єдності пролетаріату, схиляння до троцькістської опозиції. Його змусили каятися, що не захистило письменника від таврування і критики. У 1933 р. він покінчив життя самогубством, протестуючи проти репресій щодо українських літераторів.

До «націонал-ухильництва» офіційна пропаганда зарахувала — Михайло Волобуєва. На початку 1928 р. М. Волобуєв опублікував у журналі «Більшовик України» дискусійну статтю «До проблем української економіки», у якій на основі аналізу основних фаз розвитку колоніальної політики царизму в Україні спростував поширену тезу про єдність російської та української економік. Цим він заперечував ставлення до українського народного господарства як до південного економічного району СРСР, ігнорування необхідності самостійного розвитку економіки України як частини світового економічного господарства. Автор стверджував, що СРСР продовжує колонізаторську політику царизму щодо України, обґрунтував свої пропозиції про надання українським економічним центрам права й можливості здійснювати управління народним господарством, необхідність перегляду бюджетного законодавства, зменшення відрахувань з прибутків до всесоюзного бюджету України, формування загальноукраїнської системи регулювання

припливу робочої сили з метаю пропорційного розподілу місць на українських заводах між Україною і Росією. Волобуєв також наголошував, що економічне питання є стрижнем національної проблеми.

Втілення у життя ідей Волобуєва забезпечило б значне розширення економічної самостійності України, а разом з тим — політичної та культурної. Цього більшовицький центр допустити не міг, тому стаття Волобуєва у тому ж номері журналу була піддана критиці.

Після О. Шумського наркомом освіти став Микола Скрипник, якого згодом офіційна пропаганда зарахувала до лідерів «українського національного ухилу». Він активно підтримував, захищав діячів, які працювали на користь національного відродження України (режисера Л.Курбаса), пропонував запросити 1500 вчителів із Західної України для поліпшення викладання української мови і літератури в школі. Багато уваги він приділив підготовці та впровадженню нового українського правопису. Його стараннями на території Російської Федерації було створено до 500 українських шкіл, 2 технічні вузи. Скрипник навіть порушив питання про приєднання до України територій, населених українцями.

На початку 1933 р. розпочалося різке згортання політики українізації, натомість активізувалася боротьба з «націоналізмом». У центрі цієї політичної кампанії опинилися М.Скрипник, наркомат освіти й уся система культури, освіти та науки. Скрипника було знято з посади, піддано цькуванню. 7 липня 1933 р., доведений до відчаю М. Скрипник застрелився.

Так закінчилися спроби поєднати ідею побудови комунізму з національними інтересами українського народу.

Політика індустріалізації та її наслідки

До 1926 р. економіку СРСР та України в основному було відбудовано. В упертій внутріпартійній боротьбі перемогла точка зору Сталіна щодо можливості будівництва соціалізму в одній державі. Вирішальною ланкою при цьому повинна була стати індустріалізація — створення крупної машинної індустрії в усіх галузях економіки. Сама по собі ідея індустріалізації була правильною. Особливостями її реалізації були:

1. Індустріалізація почалася з розвитку важкої промисловості. Цій галузі весь час надавалася перевага. Партійно-радянське керівництво стверджувало, що це необхідно для зміцнення обороноздатності держави. Легка промисловість, яка швидше дає віддачу, сприяє обігу грошей, підвищенню рівня життя населення, перебувала на другорядній ролі.

2. Індустріалізація здійснювалася форсованими темпами. Ставилася завдання за 10—15 років збудувати соціалізм і догнати західні країни за рівнем промислового розвитку. Це досягалось за рахунок величезного напруження людських сил, низького рівня життя народу, особливо селянства.

3. Індустріалізація відбувалася за жорстким планом, часто нереальним і необґрунтованим. Цим вона відрізнялася від індустріалізації на Заході, де домінувала доцільність, зумовлена потребами суспільства.

4. Радянська індустріалізація здійснювалася за рахунок власних джерел фінансування.

Форсована індустріалізація прискорила згортання непу, спричинила зміну форм керівництва народним господарством. Поступово безпосередніх виробників позбавили прав власності, зокрема права володіти та розпоряджатися своїми засобами виробництва. Реальна господарська влада перейшла до партійних органів, наркоматів, установ, які стали розподіляти плани і фонди за галузями, регіонами, підприємствами.

У промисловості трестам почали встановлювати виробничі плани, синдикати з органів постачання було перетворено в галузеві промислові об'єднання — главки, наділено функціями планового регулювання діяльності підприємств, у 1927 р. розпочалося згортання концесій, у 1930—1932 рр. відбулася кредитна реформа, яка замінила кредит плановим банківським фінансуванням. Багато банків було закрито. Вільний обмін червінців на золото було зупинено.

Найбільше постраждало селянство. Було встановлено несприятливе для села співвідношення цін: на промислові товари вони постійно зростали, а на сільськогосподарську продукцію — знижувались.

Наприкінці 20-х років розпочалася натуралізація економічних відносин. У 1928 р. була запроваджена карткова система на хліб, а згодом на інші продовольчі, промислові товари. Відновлювалися не тільки методи, але й погляди часів «воєнного комунізму». Згортання товарно-грошових відносин почали трактувати як важливий крок на шляху до комунізму.

Орієнтація керівництва країни на прискорення технічних, соціально-економічних, культурних змін, на перерозподіл ресурсів на користь промисловості призводила до порушення рівноваги на ринку, до постійних збоїв у процесі відтворення — до криз непу. Доки не були вичерпані резерви відбудовного періоду, ці кризи ліквідовували порівняно швидко зі збереженням значних елементів ринкових відносин. Коли ж цих резервів не стало, ринок на якийсь час практично згорнули. Військово-комуністична (командно-адміністративна) система, що збереглася в період непу, підкорила усе суспільство своєму тотальному контролю.

Перша п'ятирічка почалася з жовтня 1928 р., а підготовка плану завершилася тільки навесні 1929 р. У травні XI Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив п'ятирічний план для України. Проте зразу ж плани було піддано «коригуванню» з боку Сталіна. Встановлювались завищені й нереальні плани розвитку економіки: 32% щороку для всієї промисловості й 46% для важкої індустрії. Ніяких об'єктивних підстав для цього не було. Як наслідок, у 1931—1933 рр. темпи розвитку індустрії швидко знизилися з 23,7% в 1928—1929 рр. до 5% у 1933 р.

Плани першої п'ятирічки, всупереч заяві Сталіна у січні 1933 р. про їх дострокове (за 4 роки і 3 місяці) виконання, втілити у життя не вдалося, хоча на шляху індустріалізації були й певні успіхи. У жовтні 1932 р. було введено до ладу найбільшу тоді в Європі Дніпровську гідроелектростанцію. У жовтні 1931 р. випустив перший трактор Харківський тракторний завод, а вже в наступному році він дав країні 16,8 тис. машин.

Проте зростання промисловості й економіки загалом було нерівномірним і характеризувалося посиленням диспропорцій. Однією з причин цього було застосування масових репресій до технічних кадрів. Не відповідав дійсності висновок про дострокове виконання другого п'ятирічного плану. Досягнення в промисловості багато в чому були забезпечені перекачуванням ресурсів з села, його нещадною експлуатацією. Фактично, село забезпечило індустріалізацію країни.

Наслідки індустріалізації були дуже відчутними. У 1940 р. промисловий потенціал України у 7 разів перевищив рівень 1913 р. З аграрної країни республіка перетворилася на індустріальну, вона зайняла друге місце в Європі з виплавку чавуну, четверте — за видобутком вугілля. Частка України у союзному видобутку залізної руди сягала 68%, виробництві паровозів — 74%. Однак Правобережжя та Полісся залишалися промислово нерозвинутими. Прискорився процес урбанізації: до 33% населення у 1938 р. мешкало в містах проти 20% за десять років до цього. Зменшилось відставання від розвинутих країн з виробництва продукції на душу населення: якщо в 20-ті роки різниця була в 5—10 разів, то наприкінці 30-х років — в 1,5—4 рази.

Проте стрибок в розвитку важкої індустрії відбувався за значного відставання легкої та харчової промисловості, стагнації аграрного сектора, надто повільного підвищення добробуту населення, надцентралізації економічного життя, репресій та загибелі мільйонів людей.

Аграрна політика тоталітарного режиму. Голодомор 1932—1933 рр.

У другій половині 20-х років чітко окреслилася тенденція до зниження темпів виробництва продукції сільського господарства, що гальмувало розвиток промисловості. Виробництво товарного зерна порівняно з дореволюційними роками зменшилося майже на половину. В основі такої відсталості була розпорошеність, роздрібненість і низький рівень напівнатурального сільськогосподарського виробництва.

Виходом з такої ситуації було укрупнення господарств, зміцнення матеріально-технічної бази села, гнучкіша політика цін. Укрупнення господарств мало відбуватися еволюційно, завдяки їх саморозвитку. Більшовики вирішили форсувати цей процес з допомогою суцільної колективізації, тобто об'єднання господарств з відчуженням засобів виробництва.

Наприкінці 1927 р. 23,7% всіх дворів становили бідняки, 72,3% — середняки, 4% — заможні. В жовтні 1929 р. понад 10% господарств, в основному бідняцьких, були об'єднані в колгоспи.

Гасло суцільної колективізації офіційно було проголошено в листопаді 1929 р. У січні наступного року керівні органи визначили й терміни проведення колективізації для різних регіонів. Україна опинилася в другій групі регіонів, де колективізацію планувалося закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Іншим було ставлення до найзаможнішого прошарку селянства. «Ліквідація куркульства як класу» стала одним з головних практичних заходів «всеосяжної колективізації». З цього приводу була прийнята спеціальна постанова ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», за якою всі

куркульські господарства поділяли на три категорії. До першої зараховували «економічно міцні» господарства учасників та організаторів антирадянських виступів і терористичних актів. Відповідно до судових рішень їх належало «ізолювати» в тюрмах, концтаборах. До другої категорії належали «економічно міцні» господарства, які не чинили опору, їх разом з сім'ями виселяли у північні райони країни. «Менш міцним» господарствам (середнякам), які не чинили опору, повинні були надаватись невеликі земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Перший етап розкуркулювання тривав в Україні з січня до початку березня 1930 р. За цей час під розкуркулювання потрапило 61887 (2,5%) господарств. Площа вилученої землі становила 582 тис. га, кількість відібраної робочої худоби — 58,6 тис. голів, вартість конфіскованого майна — 40,4 млн крб. Майно надходило до неподільних фондів колгоспів.

Примусова колективізація з усупільненням майже всього майна, репресіями та свавіллям, розкуркулювання, яке зачіпало інтереси й долю не тільки заможних селян, викликало незадоволення й масові виступи на селі. За деякими даними, в селах України у 1930 р. відбулося понад 40000 повстань і бунтів.

Це змусило керівництво більшовиків дещо відступити. Після дозволу виходити з колгоспів кількість колективних господарств різко зменшилась. З 10 березня по 20 червня (протягом 100 днів) з колгоспів вийшло 1,5 млн. (50%) селянських господарств. Восени у колгоспах залишалось менше третини селян України, в основному бідняки.

Новий наступ на селян почався восени 1930 р. пошуком нових куркулів, що мало на меті залякати селян. Одноосібника намагалися задушити й податками. За таких умов селянин змушений був йти до колгоспу. Невдовзі колгоспний лад таки «переміг». До кінця 1932 р. у республіці було колективізовано майже 70% селянських господарств.

Колективізація супроводжувалась масовим забиванням селянами власної великої рогатої худоби, свиней, овець. Сільське господарство занепадало внаслідок знищення заможного прошарку селянства. Валовий збір зерна в Україні зменшився: у 1932 р. він становив 78,6% від рівня 1923 р., поголів'я коней — 66,7% (від 1928 р.); великої рогатої худоби — 58,2%, свиней — 37,7%.

Обібане село важко пережило зиму 1931—1932 рр. Селяни багатьох районів України голодували. Голод вдалося зупинити, проте належних висновків з цього керівництво як республіки, так і країни загалом не зробило, що спричинило ще більшу трагедію.

Незацікавленість колгоспників у збиранні врожаю (адже зерно діставалося не їм), призвела до величезних втрат. До 1 листопада 1932 р. від селянського сектора України було отримано лише 132 млн. пудів хліба (у 1930 р. — майже 400 млн.). У зв'язку з цим керівництво країни направило в Україну та деякі інші райони країни надзвичайні комісії з хлібозаготівель. Головним засобом хлібозаготівель були репресії.

Села, які мали особливо велику заборгованість з хлібозаготівель, заносили на «чорну дошку». Статус «чорної дошки» означав фактичну блокаду: припинявся підвіз товарів, заборонялась торгівля, достроково стягувались платежі за фінансовими зобов'язаннями. Села оточувались регулярними військами, що прирікало їх на голод. Терор голодом мав зламати опір і незадоволення українського селянства. Від голоду селяни втікали в міста і тисячами вмирили просто на вулицях. Вимирали цілі села, ширилося людоїдство.

Безпосередні втрати населення України від голоду 1932 р. становили майже 150 тис., від голоду 1933 р. — від 3 до 3,5 млн. осіб. Це була одна з найбільших трагедій українського народу в усій його історії. Генофонд української нації зазнав відчутних втрат.

При переході до колективізації грубо порушувались законність, ігнорувались права й інтереси селян. Було ліквідовано економічну самостійність селянства, знищено найпрацьовитішу його верству. В колгоспах застосовувався позаекономічний примус, колгоспники відчужувались від засобів виробництва.

Політичні процеси й репресії наприкінці 20-х — у 30-ті роки

Першим політичним процесом стала так звана «шахтинська справа» (1928 р.). За неї були притягнуті до відповідальності інженери та техніки Донецького басейну, яких обвинувачували у свідомому шкідництві, організації вибухів на шахтах, злочинних зв'язках з колишніми її власниками, закупівлі непотрібного імпортного обладнання, порушенні техніки безпеки, законів про працю. У справі проходили деякі керівники української промисловості, які нібито були членами «харківського

центру». За даними обвинувачення, шкідницькі організації Донбасу фінансувались західними капіталістами. Насправді ніякої організації не існувало, хоча факти безгосподарності, порушення техніки безпеки, безумовно, були. Однак вони не могли бути підставою для політичного процесу. Загалом цей процес мав на меті списати на технічних спеціалістів труднощі реконструктивного періоду, пояснити причини економічних невдач; залякати інтелігенцію, яка бачила недоліки в політиці радянської влади, нерідко не схвалювала її, тобто мала власну думку, що за тоталітарного режиму було неприпустимим.

«Шахтинська справа» зачепила до 1000 осіб. Деякі підсудні визнали лише частину обвинувачень, інші — повністю їх відкинули; були й такі, які визнали себе винними з усіх статей обвинувачення. 11 осіб засудили до вищої міри покарання — розстрілу, більшість була ув'язнена на строк від 4 до 10 років.

Через два роки після завершення «шахтинської справи» було організовано новий процес, спрямований проти шкідницької буржуазно-кадетської організації — «Промислової партії». Стверджувалося, що організація нараховувала до 2000 осіб (судили 8), сферою її діяльності були основні промислові райони Донбасу. Вона нібито намагалась повалити радянську владу й відновити капіталістичний устрій шляхом систематичного підриву економічного потенціалу СРСР. На цей раз на суді усі обвинувачені змушені були визнати себе винними у «шпигунській та шкідницькій діяльності», 5 з них були засуджені до розстрілу. Цей процес, як і «шахтинську справу», також було сфальсифіковано.

Після цих процесів найнезначніші неполадки у роботі можна було списати на шкідництво. До середини 1931 р. половину всіх інженерно-технічних працівників Донбасу було притягнуто до службової відповідальності, внаслідок чого їх було засуджено до різних строків ув'язнення.

Одним з перших в Україні був політичний процес у справі «Спілки визволення України» (СВУ), за яким на лаві підсудних опинилося 45 осіб, в основному представники української інтелігенції, їх звинувачували в підготовці терористичних актів, у шкідництві, намаганні повалити радянську владу, відокремити Україну від СРСР, сприянні іноземній інтервенції в Україну. Всі звинувачення ґрунтувалися на зізнаннях підставних свідків, які перебували на лаві підсудних. Ніяких документальних, речових доказів, які підтверджували б існування СВУ, суд не одержав. За вироком суду «члени СВУ» отримали різні строки ув'язнення.

У 1931 р. була сфабрикована справа «Українського національного центру» (УНЦ), в яку було втягнуто визначних українських істориків М. Грушевського та М. Яворського. Усіх 50 «членів УНЦ» у позасудовому порядку прирекли до різних строків ув'язнення. Пізніше 33 з них було засуджено повторно: 21-го розстріляли, іншим подовжили строки ув'язнення.

Новий виток репресій почався у 1933 р. У цей рік слідчі державних репресивних органів обвинуватили професорів-аграрників у тому, що вони спеціально «прищеплюють худобі в колгоспах і радгоспах чуму, сибірку, сприяють поширенню менінгіту серед коней та ін.». У березні 1933 р. колегія ОДПУ СРСР розглянула («за списком») справу 75 службовців наркоматів землеробства і радгоспів України, Білорусі та Північного Кавказу. На розгляд справи 75 осіб витратили менше доби. За вироком 35 осіб було розстріляно. Науково-дослідні установи та університети України втратили до 270 професорів і викладачів.

Таким чином, наприкінці 20-х — початку 30-х років намітилося посилення репресивних заходів щодо інтелігенції. На думку влади, інтелігенція старої генерації вже виконала свою місію. Промисловість була відбудована, індустріалізація потребувала людей нового типу, з психологією, яка не передбачала сумнівів щодо доцільності партійно-державних директив, а виявляла готовність виконувати їх будь-якою ціною. Серед кадрів технічної інтелігенції стало менше спеціалістів старої генерації, збільшилась кількість «молодих інженерів».

Владі не потрібна була інтелігенція як носій демократичних традицій, їй необхідні були люди, які повністю підтримували б її політику, не розмірковуючи щодо її доцільності.

Масштаби репресій значно зросли після вбивства С. Кірова — одного з керівників Компартії, що сталося 1 грудня 1934 р. Того ж дня за пропозицією Сталіна було прийнято постанову ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів», яка ліквідувала будь-які гарантії прав обвинувачених з цієї категорії справ. Строк розслідування зменшувався до 10 днів, обвинувачення мало бути вручене за добу до суду, де справа розглядалась без участі сторін

(тобто без прокурора та адвоката). Касаційне оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялось, а вирок виконувався негайно.

Одразу ж було «викрито» велику кількість «терористів» у Москві, Ленінграді та Києві. У Києві відбувся суд (13—15 грудня 1934 р.) над учасниками об'єднання українських націоналістів — організації, що начебто мала на меті повалення радянської влади шляхом терористичних актів, шкідництва та диверсій. Розглядалися справи 37 осіб, 28 з яких були засуджені до розстрілу, інші — на 8—10 років ув'язнення. Серед них — громадський діяч, журналіст із Західної України Ю.Бачинський, письменник А. Крушельницький та ін.

У березні 1935 р. відбувся новий процес, тепер уже у справі «боротьбистів», за яким О.Полоцький, Ю. Мазуренко, Г. Епик, О. Ковінька та інші колишні члени УКП (боротьбистів) були звинувачені у підривної роботі проти КП(б)У, підготовці терористичного акту щодо Сталіна. Усі 17 осіб, які проходили за процесом, в тому числі й М.Куліш, який ніколи не належав до партії боротьбистів, були засуджені до позбавлення волі строком на 7—10 років. У 1937 р. більшість з них була розстріляна (процес «боротьбистів-2»).

У 1936 р. «за участь у контрреволюційній троцькістській організації» був заарештований Ю.Коцюбинський — син відомого українського письменника М. Коцюбинського, член першого українського радянського уряду. Його засудили до заслання строком на 5 років, але вже наступного року розстріляли. Усього за 1936 р. в Україні було «викрито» до 10 «троцькістських організацій».

Найжорстокішим щодо репресій був 1937 р. Суттєво змінилася спрямованість репресій. Якщо наприкінці 20-х — на початку 30-х років вони, в основному, були спрямовані проти непманів, «куркулів», старої інтелігенції, то у 1935—1936 рр. — проти учасників колишньої опозиції, ухилів, небільшовицьких партій. З 1937 р. репресії захопили широкий загальний партійних, радянських працівників, командний склад армії, господарників.

Максимальний строк позбавлення волі у справах про Державні злочини збільшився з 10 до 25 років. Справи осіб, притягнутих до відповідальності за політичними звинуваченнями розглядали у позасудовому порядку із застосуванням вищої міри покарання. Враховуючи велику їх кількість покарання почали визначати за списками. Особлива нарада діяла у формі трійки, а потім і двійки: нарком внутрішніх справ і прокурор СРСР. На місцях теж виникали трійки і двійки. Загалом судовий порядок розгляду справ чим відрізнявся від позасудового.

У 1937—1938 рр. до «філіалів» різних «контрреволюційних» організацій стали зараховувати переважно ортодоксальних більшовиків, в тому числі з вищого керівництва України. Багато з них, зокрема С. Косіор, П. Постишев, В. Затонський та інші, раніше доклали чимало зусиль для боротьби з «ворогами народу», а в ті роки самі стали жертвами терору. Перелік жертв репресій поповнили й співавтори сталінського «великого терору» — діячі, які очолювали НКВС України у 20-ті роки. Всього в республіці було знищено 1193 керівних працівники НКВС.

Всього в Україні з 1930 по 1941 рік було «розкрито» більше 100 різних «центрів», «блоків», «організацій». За сфабрикованими справами розстріляно сотні тисяч людей. Репресовано багато видатних діячів культури: письменника Остапа Вишню, режисера, засновника театру «Березіль» Леся Курбаса, письменників Миколу Куліша, Олександра Досвітнього та ін. (до 500 українських письменників).

Особливо страшного удару зазнали військові кадри. Був повністю знищений штаб Київського військового округу, який очолював Й. Якір. З 11 членів Політбюро Компартії України було знищено 10. Під кулі йшли цілі райкоми, міськкоми, обкоми партій, а вслід за ними — нові склади партійних комітетів, які ледве встигали приступати до роботи. Репресії здійснювались за планом під централізованим керівництвом. За деякими даними, репресій зазнали до 270 тис. членів КП(б)У. Про масштаби репресій в Україні свідчить хоча б те, що у післясталінські часи було реабілітовано більше 500 тис. осіб.

Політика у сфері культури в 30-ті роки

Індустріалізація вимагала кваліфікованих кадрів, тому значна увага приділялась ліквідації неписьменності, розвитку освітніх установ та навчальних закладів. З 1932р. існувало три типи шкіл: початкова (4 роки), неповна середня (7), середня (10). Були запроваджені єдиний день початку навчального року — 1 вересня, п'ятибальна система оцінювання знань. Основною формою викладання став урок, а замість комплексної системи запроваджувалась предметна.

Всі школи були переведені в основному на російську мову навчання. На початку 30-х років було здійснено уніфікацію вищої та середньої освіти. Вищим навчальним закладом став інститут, а середнім спеціальним — технікум. У 1934 р. було скасовано плату за навчання в усіх вузах і технікумах, запроваджені наукові ступені кандидата й доктора наук, вчені звання професора, доцента, ліквідовано бригадно-лабораторний метод навчання, запроваджено індивідуальне оцінювання знань, обов'язкове складання заліків та іспитів. На 1 січня 1941р. в УРСР діяли 173 вузи (197 тис. студентів) і 693 середні спеціальні навчальні заклади (196 тис. учнів). Наприкінці 30-х років в Україні в основному було вирішено проблему створення кадрів нової інженерно-технічної інтелігенції. Чисельність фахівців перевищила 500 тис. осіб. Проте в навчальних програмах домінували політичні предмети, виробничий ухил, витісняючи загальноосвітні дисципліни.

Багато галузей науки досягли значних успіхів. У 1932 р. в Українському фізико-технічному інституті (м. Харків) вперше в СРСР було штучно розщеплене атомне ядро. Того ж року електрозварювальна лабораторія Є. Патона була реорганізована в Інститут електрозварювання. Всесвітньої слави здобув офтальмолог В. Філатов. У 1936 р. у структурі Української академії наук було утворено суспільствознавчі інститути.

У 1936 р. ВУАН було перейменовано на АН УРСР, а багатьох його співробітників репресовано. Репресії стали невід'ємним елементом сталінської «культурної революції». Діяльність митців, які змушені були прославляти Сталіна, Компартію, стала настільки регламентованою, що почала втрачати ознаки творчості. У 1934 р. різноманітні літературні об'єднання були закриті й злиті у Спілку письменників України. За письменниками об'єднувалися у творчі спілки інші працівники мистецтва. Це дало змогу партії легше керувати «культурним фронтом». Культурні процеси були уніфіковані за допомогою єдиного методу — «соціалістичного реалізму», який вимагав, передусім, оспівування соціалізму. Поширилося нігілістичне ставлення до пам'яток культури. Були знищені поховання багатьох гетьманів України, зруйновані культові споруди (церкви), які мали велику архітектурну цінність. Історико-художні цінності з музеїв за безцінь продавалися за кордон.

Національно-культурне відродження 20-х років було жорстоко придушене сталінізмом та увійшло в історію як «розстріляне відродження».

Основні риси радянського режиму в 30-ті роки

Тоталітарний режим, сформований в СРСР у 20—30-ті роки, характеризувався тотальним відчуженням народу від власності й політичної влади, всеосяжним контролем компартійної верхівки над усіма сферами життя суспільства. Домінуючою рисою його була монополія на владу Комуністичної партії. Зрощування партійного і державного апаратів, монополізація політичної влади призвела до утвердження режиму беззаконня і політичного терору. Номенклатурний принцип (призначення та переміщення керівних кадрів з волі «вождя» і «вчителя») — головний антидемократичний стрижень командно-адміністративної системи управління, який забезпечував особисту залежність кадрів від вищих керівних органів, їх повну непідзвітність народу.

Радянському тоталітарному режиму було властиве широке використання єдиної ідеології (ідеократичність), намагання пояснити кожен аспект соціального життя. Соціальні цілі, зразки поведінки, ворогів він характеризував спрощено, іноді в перекрученій формі. Існуючий суспільний устрій проголошувався вищою формою демократії, а політичний — благом народу. Тоталітарна ідеологія стала об'єктом фанатичної віри, неприступним для критики. Головною функцією ідеологічної складової тоталітарного режиму було придушення інакомислення. Єдиним джерелом істини вважалася Комуністична партія. Однорідність культивувався через позбавлення громадян об'єктивної інформації.

Ще однією важливою рисою радянського тоталітаризму був контроль над економікою. Режим контролював усі галузі економіки через державне соціально-економічне планування, на підставі якого визначались завдання для кожного підприємства. Тому командно-адміністративна система поставала як певна форма організації суспільства та відповідного типу управління. Командна економіка була фундаментом тоталітаризму в СРСР.

Радянський тоталітарний режим характеризувався також тенденцією до мілітаризації суспільства, нагнітанням психозу щодо пошуку ворогів, вірогідного нападу капіталістичного оточення, що, в свою чергу, породжувало агресивну зовнішню політику.

Тоталітаризм передбачає домінування державного над особистим, поглинання державою індивіда. Від громадян вимагалась не просто лояльність, а активна відданість, ентузіазм щодо режиму.

Встановлення і панування тоталітарного режиму в Україні у 20—30-ті роки було великою трагедією українського народу, спричинило величезні людські жертви, деформацію природного плину історії.

Західноукраїнські землі між двома світовими війнами

Після Першої світової війни західноукраїнські землі опинилися у складі трьох держав: Польщі, Румунії та Чехословаччини. Українські землі, що увійшли до складу Польщі, становили третину її території, українці — 16% населення всієї держави. Під контролем Польщі перебувало 125,7 тис. кв. км земель Східної Галичини і Західної Волині. За переписом 1931 р. на цій території проживало 8,9 млн. осіб, у тому числі 5,6 млн. українців (64%) і 2,2 млн. поляків (25%). З огляду на етнічний склад, українська Галичина повинна була отримати статус автономії, що відповідало б Конституції Польщі (1921 р.). Проте, незважаючи на протести політично активної західноукраїнської громадськості, у вересні 1921 р. територію Східної Галичини було приєднано до Польщі, посаду намісника у Львові ліквідовано, а натомість утворено підпорядковані Варшаві три воєводства - Львівське, Станіславське і Тернопільське. На цій території польським урядом по відношенню до українців застосовувались репресії, внаслідок яких протягом 1919—1922рр. до 100тис. осіб було заарештовано та кинуте до в'язниць, таборів. Приблизно 27 тис. українців там і померли.

Боротьба українців за свої права точилася у двох формах – легальній та нелегальній. Політичні партії, товариства, соціальні та економічні групи використовували легальні методи. Українці Галичини бойкотували перепис 1921 р. і вибори до сейму 1922 р. Однак значна кількість молоді, особливо колишні вояки національної армії, які не змирилися з поразкою і виступали проти політики репресій, вирішили продовжувати боротьбу нелегальними і силовими методами. У 1920 р. вони заснували підпільну військову організацію, яку назвали Українська Військова Організація (УВО), що влаштувала замах на представників польської влади (на маршала Ю. Пілсудського у 1921 р., на С. Грибовського у 1922 р., на президента Польської республіки С.Войцеховського у 1924 р. та ін.).

Польська влада намагалася різними політичними засобами послабити український національно-визвольний рух, використовуючи для цього адміністративно-територіальний поділ. До Східної Галичини було приєднано 6 повітів Західної Галичини. Це було зроблено для послаблення політичних позицій українського електорату на виборах. Водночас з метою не допустити консолідації українців, які проживали на території Польської держави, штучно роз'єднувались українці Східної Галичини та Західної Волині — між ними залишався так званий «сокальський кордон», який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною та царською Росією. Східна Галичина мала бути деукраїнізованою і повністю асимільованою. На Волині проводилася більш поміркована політика з огляду на її можливість, на думку польських державців, перетворитися на «троянського коня» для українців наддніпрянської України.

14 березня 1923 р. у Парижі Рада Послів великих держав — Великобританії, Франції, Італії та Японії прийняла рішення про визнання суверенітету Польщі над Східною Галичиною. В наслідок цього польський уряд став проводити політику інкорпорації, яка передбачала створення мононаціональної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. З цією метою, незважаючи на аграрне перенаселення Східної Галичини, сюди спрямовувалися польські колоністи — «осадники» (200 тис.), яким надавалися кращі землі, фінансова допомога.

Польський уряд розділив територію країни на дві частини: Польщу «А» (коронні польські землі) і Польщу «Б» (східні креси — Західна Україна та Західна Білорусь). Польща «А» мала привілейоване становище, сюди спрямовувалися основні інвестиції держави.

У 1923 р. польський уряд заборонив вживання слів «українець» і «український», замість них нав'язувались назви «русин», «руський». Вживання української мови було заборонено в усіх державних установах.

З приходом до влади Ю. Пілсудського була висунута доктрина польського «прометеїзму», яка означала, що історична місія Польщі — допомогти звільненню східноукраїнських і східнобілоруських земель від влади Москви та об'єднати їх з Польщею на федеративних засадах. То-

му передбачалося замінити курс на національну асиміляцію курсом на державну асиміляцію, тобто зробити українців свідомими патріотами Польщі.

У 1930 р. відносини між українським селянством і польськими осадниками різко загострилися. Було зареєстровано 2200 підпалів майна польських колоністів та інших дій проти них. У відповідь уряд вдався до репресій, названих «пацифікацією» (заспокоєнням), яка охопила 500 сіл. У 1934 р. в Березі Картузькій на Поліссі було влаштовано концтабір, в якому утримували 2 тис. політв'язнів, переважно українців. Того ж року Польща відмовилася від свого зобов'язання перед Лігою Націй забезпечувати права національних меншин.

Українці в Польщі поділялися на дві етнокультурні групи. Перша (3 млн.) жила в Галичині — колишній частині Австро-Угорщини. Галичани були переважно греко-католиками. Друга (2 млн.) проживала в Західній Волині, Холмщині, Підляшші — колишній частині Російської імперії. До 80% українських селян страждали від малоземелля. Національної буржуазії майже не було, робітничий клас був малочисельним. Провідну роль у громадсько-політичному житті відігравала інтелігенція» хоча до неї належав всього 1% українського населення.

Національний та соціальний гніт гальмував розвиток української культури, але не міг зупинити її поступу. Головним осередком української культури залишалося наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). У Львові існував таємний український університет (1921—1925 рр.), в якому навчалось до 1500 тис. студентів.

Літературна діяльність західноукраїнських письменників тісно перепліталася з політичною. Письменники, відповідно до своїх ідеологічних уподобань, поділялись на три напрями: 1) націоналістичний (Д. Донцов, О. Ольжич, О. Теліга); 2) пролетарський — прорадянський (Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор); 3) ліберальний (І. Вільде, Б. Лепкий, Н. Королева).

Суспільно-політичний рух теж мав три течії: 1) легальні партії; 2) націоналістична (підпільна); 3) комуністична.

Найбільшою та найвпливовішою легальною партією було *Українське національно-демократичне об'єднання* (УНДО, з 1925 р.), лідерами якої були Д. Левицький, В. Мудрий, її програма передбачала боротьбу за автономію українських земель у складі Польщі і нормалізацію українсько-польських відносин. По суті це була ліберальна партія. На виборах вона збирала до 600 тис. голосів. Об'єднання мало значний вплив на інші культурні та економічні українські інституції (Просвіту, Ревізійний союз кооператорів, Центрсоюз). Партії належало багато газет (щоденний часопис «Діло», тижневики «Свобода», «Неділя»). Один із лідерів УНДО В. Мудрий у 1935 р. був обраний віце-маршалом польського сейму.

Другою за впливовістю серед легальних партій була *Українська соціалістично-радикальна партія* (з 1926 р.), член Соціалістичного Інтернаціоналу з 1931 р. Ця партія видавала щотижневу газету та іншу періодику, її лідерами були Л. Бачинський, І. Макух. Серед програмних вимог — обмеження приватної власності, незалежність України. Головними ворогами української незалежності вони вважали СРСР та Польщу. На виборах ця партія отримувала до 280 тис. голосів.

Ще одна легальна партія — *Українська соціал-демократична партія*, заснована у 1900 р., відновила свою діяльність з 1929 р. Вона мала три періодичні видання. У 1930 р. була створена *Українська національна католицька партія*.

У 1925 р. українці мали 12 політичних партій і досягли певного представництва у сеймі. У 1927 р. до нього входило 25 послів і 6 сенаторів, у 1930 р. — 50 послів і 14 сенаторів. Політична орієнтація українських парламентаріїв була тривекторною: 1) пропольською; 2) самостійницькою; 3) прорадянською.

Польське гноблення, неефективність легальних партій (українські радикали звинувачували УНДО, що вона «погоджується їсти крихти з польського столу») посилювали позиції українських націоналістів.

Представники студентських молодіжних груп і Української Військової Організації 29 січня 1929 р. на з'їзд вирішили злитися в єдину підпільну революційну організацію — *Організацію Українських Націоналістів* (ОУН). Керівництво ОУН вважало, що тільки суверенна держава, яка найбільше відповідає національним інтересам українського народу, є «умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі». Організація вважала своєю метою безкомпромісну революційну боротьбу аж до відновлення втраченої незалежності України та встановлення українського суверенітету на всіх землях українського народу.

Головою Проводу ОУН став Євген Коновалець.

Ідеологія ОУН базувалась на «інтегральному націоналізмі», розробленому Д. Донцовим. Згідно з нею в історії є один закон — «закон боротьби і вічного суперництва націй». Українська нація є абсолютною цінністю; незалежна Україна — найвищою метою, для досягнення якої виправдані будь-які засоби. Передбачалося встановлення національної диктатури під керівництвом єдиної націоналістичної партії, керованої вождем з абсолютною владою. ОУН проголосила свою опозиційність до соціалізму і демократизму, протиставляючи їм національну солідарність. Націоналісти міфологізували історію України, пропагуючи культ боротьби, самопожертви, національного героїзму. Особливе значення надавалося соборності (національній єдності). Передбачалось, що соціально-економічна організація Української держави повинна базуватись на розвитку аграрної сфери, спиратися на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом.

У практичній діяльності ОУН застосовувала тактику «перманентної революції», що передбачала постійні збройні акції проти польської влади. Вони особливо посилились, коли крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях став Степан Бандера.

У 30-ті роки було здійснено сотні актів саботажу, десятки експропріацій державних фондів, понад 60 замахів та вбивств, організованих членами ОУН (найвідоміша акція — вбивство у 1934 р. польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького, на якого ОУН поклала відповідальність за пацифікацію). Процес над учасниками теракту відбувався з 18 листопада 1935 р. до 13 січня 1936 рік у Варшаві, завершившись трьома вироками до страти, які потім були замінені на довічне ув'язнення (С. Бандера, М. Лебедь, Я. Карпинець) і двома вироками до довічного ув'язнення. Інших було засуджено до ув'язнення від 7 до 15 років. Варшавський процес дав змогу польській громадськості дізнатися про боротьбу українців.

ОУН нараховувала до 40 тис. членів, її посиленню сприяло розчарування в легальних методах боротьби, західних демократіях, радянській системі, піднесення національної свідомості. Це все радикалізувало політичний рух, зростання політичного екстремізму, посилення його динамізму. У 1938 р. Є. Ковалець був убитий радянським агентом, а його наступником став Андрій Мельник, який сподівався, що боротьба гітлерівської Німеччини з СРСР допоможе здобути незалежність України.

Неп і українізація в Східній Україні спричинили прорадянські симпатії в Західній Україні. З 1919 р. в Галичині діяла Комуністична партія Східної Галичини, яка у 1923 р. була перейменована в *Комуністичну партію Західної України* (КПЗУ). Вона була складовою частиною Компартії Польщі. Програма КПЗУ, яка діяла в підпіллі, передбачала курс на соціалістичну революцію і приєднання Західної України до УСРР.

У часи перших стримувань українізації на підрадянській Україні КПЗУ активно виступала на захист одного з її провідників — О. Шумського. Голод 1932—1933 рр. і масові репресії в СРСР приглушили прорадянські настрої. Керівники КПЗУ були розстріляні в СРСР. У 1938 р. Комінтерн розпустив КПП і КПЗУ, затаврувавши керівництво партій як фашистську агентуру.

У 1926 р. було створено *Українське селянське робітниче соціалістичне об'єднання* (Сельроб), яке діяло під керівництвом КПЗУ. Проте згодом воно розкололося на два крила (національне і промосковське). У 1932 р. Сельроб був розпущений польським урядом.

Важливим чинником суспільного життя в західноукраїнських землях було товариство «Просвіта». У 1936 р. воно налічувало 275 тис. учасників, 3071 бібліотеку і читальні зали, 190 пересувних бібліотек. Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) проводило колоквіуми, видавало наукові праці з української історії та культури. Інші товариства працювали над підвищенням культурного рівня українського населення: Товариство українських жінок (приблизно 50 тис. учасників у 1936 р.), Товариство вчителів, Товариство адвокатів, численні товариства взаємодопомоги, спортивні товариства.

У Польщі виходило 83 українські газети, 21 з них — політична. Незважаючи на сувору цензуру, українська політична думка мала можливість бути оприлюдненою.

Суттєвим чинником суспільно-політичного життя у Західній Україні була греко-католицька церква. У 1939 р. вона налічувала 4,4 млн. віруючих і 4440 церков. Значний вплив мала діяльність митрополита Андрія Шептицького, який енергійно протестував проти політики пацифікації і підтримував політику нормалізації. Шептицький виступав проти екстремістських дій, не схвалюючи ні теракти ОУН, ні політику комуністів.

Православна церква налічувала до 2 млн. віруючих. У 1924 р. під тиском польського уряду вона розірвала зв'язки з Московським патріархатом і проголосила автокефалію.

У 1918 р., скориставшись розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, частину українських земель (Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину) окупувала Румунія. Режим тут був жорстокішим, ніж у Польщі: до 1928 р. на цих територіях тривав воєнний стан. Українців (500 тис. осіб) проголосили «зукраїнізованими румунами» і намагалися насильно їх асимілювати. Українські школи були закриті або румунізовані, українська преса заборонена. На румунський взірць змінювалися прізвища.

У 1927 р. почалася деяка лібералізація режиму, що дало змогу активізувати громадське життя. Суспільно-політичний рух розвивався трьома напрямками: 1) легальним; 2) комуністичним; 3) націоналістичним. Найважливішою серед легальних була *Українська національна партія* (УНП) на чолі з В. Залозецьким. Завдяки її діяльності українці здобули кілька місць в румунському парламенті, в уряді створили відомство у справах національних меншин.

Комуністи Буковини приєдналися у 1926 р. до Компартії Румунії та діяли нелегально, виступали за приєднання Буковини до УСРР.

Націоналісти не були організаційно оформлені, використовуючи для своєї діяльності спортивне товариство «Мазепа» і студентське «Залізник». У 1938 р. в Румунії була встановлена військова диктатура, партії та організації розігнано.

Дещо кращим, ніж у Румунії та Польщі, було становище українців у Чехословаччині. Закарпаття в Чехословацькій державі мало статус окремого краю і називалося Підкарпатська Русь. Край займав 9% площі Чехословаччини, а його населення — 5% населення країни. У 20-ті роки тут була проведена аграрна реформа: 2/3 земель отримали чеські військові колоністи.

Певні успіхи були у сфері освіти. Наприкінці 30-х років у Закарпатті існувало 483 початкові школи, у містах — 21 чотирирічна. Проте через відсутність вищих навчальних закладів українська культура не могла самодостатньо розвиватись.

Суспільно-політичні течії в Закарпатті мали значне національне забарвлення і відрізнялися своєю строкатістю: 1) русофіли («общество Духновича») вважали русинів частиною єдиного російського народу; 2) «мадярони» доводили, що карпатороси — це окрема національність і прагнули приєднати край до Угорщини; 3) народовці (українофіли) на чолі з Августином Волошиним пропагували ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом, вели боротьбу з русофілами і «мадяронами», вимагали автономії Закарпаття; 4) комуністи, які входили до легальної Компартії Чехословаччини, визнавали українську ідентичність Закарпаття, підтримували ідею приєднання до УСРР.

Наприкінці 30-х років центр західноукраїнського національного життя тимчасово перемістився до Закарпатської України. Після Мюнхенської угоди 1938 р., коли частина чехословацької території була передана Німеччині, пражський уряд 11 жовтня 1938 р. надав автономію Карпаторуській державі, яка повинна була знаходитись у федерації з Чехією та Словаччиною. Головою уряду став А. Волошин.

Претензії на Закарпаття висунула Угорщина. Згідно з рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні 2 листопада 1938 р. міста Ужгород, Мукачеве, Берегове переходили до Угорщини. Столиця Карпатської України була перенесена з Ужгорода до Хуста. Розпочалася українізація освіти й державних установ, були заборонені всі партії, крім урядової — *Українського Національного об'єднання* (УНО). 12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму Карпатської України, де УНО здобула до 90% голосів. 15 березня 1939р. Сейм проголосив незалежність Карпатської України, яка ставала республікою на чолі з президентом. Державною мовою визнавалась українська, барвами державного прапора — синя і жовта. Президентом було обрано А. Волошина. Розпочалося створення організації національної оборони — «Карпатської Січі». Волошин звернувся до Німеччини з проханням взяти Карпатську Україну під протекторат, але німці відмовилися, порадивши не опиратися угорській армії, яка 14 березня 1939 р. напала на Карпатську Україну. 40-тисячна угорська армія тиждень воювала з удесятеро меншою Карпатською Січчю. Загибло 5 тис. закарпатців, угорцям вдалося окупувати все Закарпаття.

Україні, де існувала УСРР, відбувалося становлення й утвердження тоталітарного політичного режиму з масовими репресіями, трагічною загибеллю мільйонів людей. Радянська політична система,

яка сформувалася у ці роки, не передбачала демократії та свободи, українська державність була лише формальною.

Західноукраїнські землі, перебуваючи у складі чужоземних держав, повною мірою відчували на собі політичне, економічне, соціальне, національне та релігійне гноблення.

Запитання. Завдання

1. Які політичні чинники зумовили новий поділ українських земель після Першої світової війни і завершення національно-визвольних змагань українського народу в 1917—1920 рр.?

2. Як позначилась централізаторська політика Москви на внутрішньому і міжнародному становищі України?

3. На яких засадах у 20-ті роки формувався політичний устрій УСРР? Які політичні наслідки входу України до СРСР?

4. Охарактеризуйте ідейно-політичну боротьбу в 20—30-ті роки.

5. Які головні причини зумовили необхідність переходу до нової економічної політики? Що спричинило її кризу?

6. Які основні політичні аспекти українізації в 20-ті роки?

7. У чому сутність більшовицької політики коренізації в Україні?

8. Як відбувалося утвердження тоталітарного режиму в Україні?

9. Як відбувалося утвердження в Україні комуністичної монопартійної системи?

10. Яка роль репресивних органів у тоталітарному режимі в 20—30-ті роки?

11. Яких змін зазнала діяльність громадських організацій у радянській політичній системі в 20—30-ті роки?

12. Які соціально-політичні наслідки для України мали форсована індустріалізація і насильницька колективізація?

13. Охарактеризуйте національно-визвольний рух в західноукраїнських землях у 20—30-ті роки.

14. Проаналізуйте політичну спрямованість політичних партій Західної України.

15. Які геополітичні зміни відбулися в західноукраїнських землях на початку Другої світової війни?

Україна напередодні та в роки Другої світової війни (1939—1945)

Українське питання в європейській політиці напередодні та на початку Другої світової війни

Напередодні Другої світової війни українські землі перебували у складі СРСР, Польщі, Чехословаччини, Румунії, які, попри різний соціально-політичний устрій, виявляли однакову схильність до дискримінації українства, протидіяли українській державності.

СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина намагалися втримати підпорядковані їм українські землі. Англія, Франція, частково — США використовували Україну як геополітичний чинник у своїй дипломатичній грі між Німеччиною та СРСР. Німеччина, яка оголосила боротьбу за життєвий простір, не приховувала своїх претензій на українські землі як одного з важливих чинників реалізації своїх геополітичних інтересів.

Ще в 1933 р. на міжнародній економічній конференції в Лондоні Німеччина виступила з вимогою передати їй українські землі для «раціонального їх використання». Після окупації частини чехословацької території та утворення автономії Карпато-України, Німеччина вирішила розіграти «українську карту» за прикладом Судетської області, імітуючи підтримку вимог ОУН щодо соборної України.

У цей час значно активізувалася ОУН, яка після вбивства в 1938 р. її керівника Є. Коновальця, розпалася на дві частини. Радикальні національні сили, очолювані С. Бандерою, вважали за необхідне створити підпільну армію і вести боротьбу за незалежність України, орієнтуючись на західні країни. Прихильники А. Мельника вважали, що створення підпільної армії може викликати каральні заходи з боку Німеччини.

У серпні 1939 р. прихильники А. Мельника провели у Римі конференцію, на якій офіційно проголосили його керівником ОУН. 10 лютого 1940 р. прихильники С. Бандери організували конференцію у Кракові, на якій відкинули рішення Римської конференції та оголосили себе законним керівництвом ОУН, назвавши себе ОУН—Р (революціонери) або ОУН—Б (бандерівці). Прихильників А. Мельника почали називати ОУН—М (мельниківцями).

У березні 1941 р. ОУН—Б провела зібрання своїх прихильників, на якому була висловлена мета діяльності організації, а саме: боротьба за суверенну об'єднану Українську державу, за звільнення «поневолених Москвою народів Східної Європи та Азії, за новий справедливий лад на руїнах Московської імперії СРСР. Орієнтація керівництва ОУН на Німеччину, на боротьбу з СРСР, впливала з надій на те, що в конфлікті з СРСР Німеччина неминуче змушена буде визнати український фактор і національні прагнення українців. Виходячи з цього, всі зусилля Проводу ОУН, були «направленні на переконання німецького уряду офіційно визнати самостійність і соборність України й допустити українців до війни проти СРСР як рівнорядних партнерів Німеччини». Уже після нападу Німеччини на Польщу абвер (військова розвідка Німеччини) отримав наказ влаштувати під виглядом «повстання» в українських і білоруських районах масову різанину серед проживаючих там поляків і євреїв, а потім розпочати формування «незалежного українського об'єднання». 10 вересня 1939 р. гітлерівське керівництво поширило звернення до населення Західної України, в якому йшлося про плани створення «незалежної держави» під протекторатом Німеччини.

В оточенні Гітлера побутували різні погляди щодо поведінки Німеччини на окупованих територіях. Рейхсляйтер Розенберг вважав за доцільне давати обіцянки у сфері культури, виявляти повагу до історичної свідомості українців, навіть дозволити університет у Києві. Натомість рейхсмаршал Герінг переконував, що Німеччина повинна передусім забезпечити собі прожиток за рахунок України, а все інше — не головне. На нараді в ставці 16 липня 1941 р. Гітлер так «обґрунтував» необхідність запровадження нового адміністративно-територіального розподілу на окупованій території: «Тепер перед нами стоїть завдання: розрізати територію цього величезного пирога так, як це нам потрібно, з тим, щоб зуміти, по-перше, панувати над нею; по-друге, управляти нею; по-третє, експлуатувати її».

Стосовно населення СРСР він був ще більш цинічним: «Якщо ми будемо навчати росіян, українців, киргизів читати і писати, то згодом це обернеться проти нас. Освіта дасть більш розвиненим з них можливість вивчати історію, оволодіти історичним досвідом, а звідси — розвивати політичні ідеї, які не можуть не бути згубними для наших інтересів... Не можна, щоб вони знали більше, ніж значення дорожніх знаків. Навчання в галузі географії може бути обмежене однією-єдиною фразою — «столиця рейху — Берлін». Математика і все інше подібне абсолютно не потрібні».

Пакт про ненапад та інші документи між СРСР і Німеччиною

З приходом до влади Гітлера у зовнішній політиці Німеччини чітко простежувалася тенденція щодо збільшення «життєвого простору» для держави за рахунок інших країн. Восени 1938 р. Гітлер вирішив розпочати зондаж можливості убезпечити Німеччину від «війни на два фронти» шляхом зближення з СРСР. Почавши обережно контактувати у сфері торгівлі навесні наступного року, німецька дипломатія з серпня вирішила частково ознайомити керівництво СРСР зі своїми політичними інтересами.

У планах Гітлера передбачався напад на СРСР, про що можна зробити висновок на підставі його розмови зі швейцарським дипломатом Буркхардом 11 серпня 1939 р.: «Все, що роблю, спрямоване проти Росії. Якщо Захід такий безглуздий і сліпий, що не може цього зрозуміти, я буду вимушений домовитися з росіянами. Потім я вдарю по Заходу й після його поразки об'єднаними силами обрушуся на Радянський Союз. Мені потрібна Україна...»

Перед тим як вдатися до вирішального кроку в Москві, Гітлер спробував отримати остаточну й конкретну відповідь з Лондона. Той промовчав, вважаючи, що угода з Гітлером за таких обставин не відповідає інтересам Великобританії та настроям громадськості.

Тим часом з березня 1939 р. в Москві між СРСР, Англією та Францією тривали безплідні переговори щодо політичних і військових питань, укладення конвенції у разі агресії з боку Німеччини. 21 серпня 1939 р. Гітлер звернувся до Сталіна з посланням, в якому йшлося, «що криза може вибухнути з дня на день», запропонувавши прийняти німецького міністра закордонних справ Ріббентропа для складання та підписання пакту про ненапад і відповідного протоколу. Сталін погодився, і 23 серпня 1939 р. були підписані договір про ненапад і таємний додатковий протокол.

Протоколом до пакту було визначено межі просування німецьких військ у разі їх вторгнення в Польщу, а також сферу обопільних інтересів у Східній Європі. 28 вересня 1939 р. між СРСР і Німеччиною було підписано договір про дружбу і кордони та декілька таємних додаткових протоколів до нього. У них Німеччина і СРСР зобов'язувались не допускати на своїх територіях польської агітації, інформувати одна одну про доцільність вжиття для цього певних заходів.

Україна в перші роки Другої світової війни

Нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року почалася Друга світова війна. Згідно з таємним протоколом до пакту про ненапад між Німеччиною і СРСР, а також договором про дружбу й кордон із таємними додатковими протоколами до нього частина українського населення (приблизно 550 тис. осіб) у Лемківщині й Холмщині опинилася на окупованій німцями території. Генерал-губернатор окупованих Німеччиною польських земель Ганс Франк оголосив спеціальний указ Гітлера, за яким ця територія ставала німецькою колонією з наданням їй населенню мінімальних прав. Частина прорадянськи налаштованих жителів перейшла на територію, зайняті радянськими військами, а туди з Галичини переселились (при вступі Червоної армії) до 20—30 тис. людей, які не могли змиритися з радянським режимом.

На цих територіях, незадовго до приходу німців, з ініціативи ОУН виникли десятки комітетів самозахисту. Навесні 1940р. вони створили в Кракові Український координаційний комітет (УКК), перейменованій потім в УЦК, а його головою обрали відомого громадсько-політичного діяча Володимира Кубійовича. ЦК взяв на себе обов'язки щодо нагляду за хворими, немічними людьми і безпритульними дітьми, організації служби охорони здоров'я, освіти, надання допомоги військовополоненим, представництва інтересів українців, які працювали в Німеччині. У Кракові було засновано видавництво української преси. Більшість членів ОУН активно співпрацювала з УЦК. Після нападу Німеччини на СРСР і окупації Галичини УЦК поширив свою діяльність і на цей регіон.

Під час війни ця організація захищала соціально-економічні інтереси українців в генерал-губернаторстві.

Карпатська Україна перебувала під окупацією Угорщини, уряд якої так і не виконав обіцянки щодо автономії українських земель. Навпаки, він почав тотальний наступ на українофілів: сотні їх було розстріляно, тисячі заарештовано, більше 30 тис. осіб переселились у Галичину (до окупації її німцями), були заборонені всі українські організації, в тому числі «Просвіта».

Возз'єднання Західної України з Українською РСР

Воєнна поразка Польщі від Німеччини була швидкою. Вже 8 вересня 1939 р. німецькі війська підійшли до Варшави. Основні сили польської армії вже були розбитими, а 15 вересня німці взяли Люблін і підійшли до Бреста.

Радянський Союз не поспішав із введенням своїх військ на територію Польщі, хоча німецька сторона наполягала на цьому. Це свідчило, що Радянський Союз намагається уникнути негативних для себе наслідків у разі захоплення польських територій (оголошення війни СРСР Польщею, а потім Англією та Францією).

Тільки 17 вересня 1939 р. від імені уряду СРСР польському послу в Москві було зачитано ноту, в якій йшлося, що Польська держава та її уряд перестали існувати. У зв'язку з такою ситуацією радянський уряд віддав розпорядження військам взяти під захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусі. Того ж дня радянські війська перейшли польський кордон. Над українськими містами й селами з повітря було розкидано заздалегідь підготовлені 120 тис. листівок, які містили заклики: забирайте в свої руки панську землю, скидайте владу поміщиків, беріть владу в свої руки, вирішуйте самі свою долю...

Жителі Західної України по-різному зустріли радянські війська, виявляючи радість з приводу об'єднання українських земель, сподіваючись на соціальні зміни. Водночас інформація про сталінські репресії вселяла страх, відчуття невпевненості. Особливу настороженість виявляли інтелігенція, представники українських політичних партій.

Для правового оформлення політичного статусу приєднаних земель радянське керівництво у жовтні організувало вибори до Українських Народних зборів і самі Збори, які прийняли рішення просити Верховну Раду СРСР прийняти Західну Україну до СРСР, а вже потім — до УРСР. З політичної точки зору ті події однозначно оцінити непросто. Будучи ще одним кроком до соборності українських земель, вони, як і приєднання в 1940 р. Буковини, не стали актом демократичного самовизначення народу, а наслідком таємних домовленостей двох диктаторських режимів.

22 вересня 1939 р. представники Німеччини й СРСР визначили демаркаційну лінію для військ обох країн, відповідно до умов таємного протоколу від 23 серпня 1939 р., і частини Червоної армії вступили в раніше зайняті німцями Стрий, Дрогобич, Борислав і Самбір. Згідно з договором Люблінське воєводство і частина Варшавського відійшли під контроль окупаційних властей Німеччини, а Литва — СРСР. Розмежування Польщі повністю відповідало «лінії Керзона», тобто рішенням Версальської конференції від 8 грудня 1919 р.

2 жовтня 1939 р. почалося виведення сторонами своїх військ з територій, передбачених таємним додатковим протоколом від 28 вересня 1939 р. На німецькому боці залишалися Холмщина, Підляшшя, Лемківщина. 28 червня 1940 р. згідно з домовленостями з румунським урядом Червона армія перейшла Дністер і встановила нові кордони. Радянському Союзу було передано Бессарабію, анексовану Румунією в 1918 р., в результаті чого створено Молдавську РСР. Західна Буковина з Хотинським районом Бессарабії утворили Чернівецьку область у складі УРСР. Два південних райони Бессарабії — Акерманський та Ізмаїльський — увійшли до складу Одеської області.

Унаслідок цих процесів населення України збільшилося на 8 809 тис. осіб і до початку війни (червень 1941 р.) становило 41 657 тис. осіб, а її територія розширилася до 565 тис. кв. км.

На території західних областей нова влада почала утверджувати порядки, що існували в СРСР. Здійснювалась націоналізація банків і промисловості, конфіскація поміщицьких земель, реорганізація системи народної освіти. Паралельно розпочалося нищення «класових ворогів»: поміщиків, «буржуазних» фахівців, українських націоналістів. Значна частина населення була депортована у Красноярський край та до Казахстану. Із Західної України і Західної Білорусі було депортовано 318 тис. сімей, або 1 173 170 осіб (10% населення). Під заборону опинилися українські політичні партії. На керівні посади призначались вихідці зі східних областей.

Україна в період німецької окупації

22 червня 1941 р. Німеччина напала на Радянський Союз, мотивуючи це необхідністю завдати «превентивний» удар. СРСР виявився неготовим до відсічі гітлерівцям. В результаті Червона армія і радянський народ зазнали в перші місяці війни колосальних втрат: 1200 літаків, до 1 млн. солдат, з них 724 тис. полоненими. Німцям дісталися і значні трофеї: 6,5 тис. танків, 7 тис. гармат і мінометів, величезні запаси пального і боєприпасів.

Війну СРСР оголосили уряди Італії, Румунії, Словаччини, Хорватії, Фінляндії, Угорщини. В першому стратегічному ешелоні фашистського угруповання нараховувалося 5,5 млн. військовослужбовців, до 4,3 тис. танків, штурмових гармат та мінометів, приблизно 5 тис. літаків, до 190 кораблів. Наступ німецьких військ і їх союзників відбувався трьома напрямками: Північним (Балтія, Ленінград); Центральним (Білорусь, Москва); Південним (Україна).

На території України німці здобули значні перемоги, в основному, через некомпетентність Й. Сталіна і його найближчого оточення в управлінні військами: «Уманський казан» (серпень 1941 р.), де були оточені 6-та і 12-та армії Південного фронту; заборона Верховного головнокомандувача вивести війська з Київського виступу й подальше оточення 650-тисячного війська Південно-західного фронту; невдалий наступ радянських військ з Барвенківського плацдарму під Харковом (травень 1942 р.), що спричинило оточення і захоплення в полон більшої частини військ; розгром угруповання радянських військ під Керчу (травень 1942 р.). Лише в цих операціях радянські війська втратили 12 армій; 1,2 млн. бійців і командирів потрапили в полон.

Німецько-фашистські війська швидко просувалися у глиб країни. До грудня 1941 р. вони контролювали територію з населенням до 80 млн. осіб (42% населення СРСР), захопили 3,8 млн. військовополонених, з них 1.3 млн. українців, і окупували майже всю Україну.

У січні 1942 р. утворилася антигітлерівська коаліція держав. Декларацію про її створення підписали 26 країн, зокрема Англія, США, Польща, Чехословаччина, Канада, СРСР та інші. Мільйони людей взялися за зброю. Тільки українців воювало 4,5 млн. осіб.

Ще до війни німецька пропаганда поширила фальшивку щодо своїх намірів створити «Велику Україну», до якої могли б увійти всі етнічні українські землі. Ця пропагандистська операція виявилася досить ефективною, бо навіть найрадикальніші українські політичні сили схилилися до думки про можливість співробітництва з німцями. Очевидно, тому вже 23 травня в меморандумі ОУН—Б до німецького уряду німецько-радянська війна була розцінена як умова звільнення України від більшовизму та побудови Української держави. Однак німці зовсім не були зацікавлені в розширенні політичних можливостей українців. Навпаки, їх справжньою метою було розчленування території України, що підтвердилося на практиці: Закарпаття опинилося під угорською окупацією, Буковина — під Румунією; Львівська, Тернопільська, Станіславська, Дрогобицька області були об'єднані в «дистрикт Галичина» й підпорядковані польському генерал-губернатору; з інших земель був утворений «Рейхскомісаріат «Україна».

Німецькій окупаційній владі вперше довелося розкрити свої наміри щодо політичного майбутнього України після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Національними зборами Акта про відновлення української державності. У заяві ОУН—Б з цього приводу йшлося, що на західноукраїнських землях формується українська влада, підпорядкована українському уряду, який буде створено в Києві. Прем'єр-міністром був обраний Ярослав Стецько. Цю акцію підтримав митрополит А. Шептицький. ОУН розраховувала, що німці погодяться на проголошення Української держави. Проте через кілька днів гітлерівці заявили: «Ми не союзники, а завойовники». Гестапо зажадало від Бандери офіційно анулювати відновлення державності. Після відмови Бандери це зробити, він його найближчі соратники (в тому числі Я. Стецько) були заарештовані. З фронту були відкликані обидва батальйони «Легіону українських націоналістів» — «Роланд» і «Нахтігаль».

Непростою була ситуація в церковному житті. Православна церква на Волині розкололася на автокефальну й автономну. Перша виступала за відродження традиції УАПЦ (Української автокефальної православної церкви) 20-х років, за незалежність українського православ'я, друга — за церковну автономію України при збереженні зв'язків з московським патріархатом.

На той час в Україні виходило до 100 некомуністичних газет, виникали літературні, наукові та громадські об'єднання. У жовтні 1941 р. прихильники Мельника виступили з ініціативою створення

(в основному зі східних українців) Української національної ради, розраховуючи перетворити її згодом на урядовий орган. Жевріла надія, що німці дозволять створити Українську самостійну державу, але ті мали інші плани. Але у вересні 1941 р. підрозділи СС заарештували та знищили більшість членів похідних груп ОУН—Б. 20 листопада 1941 р. була заборонена діяльність Унради. У грудні було заарештовано й розстріляно працівників редакції газети «Українське слово». Арешти проводилися у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Рівному та інших містах України. Було знищено понад 40 керівних діячів ОУН—М, звільнено з органів управління і поліції їх прихильників.

ОУНівців допускали тільки до нижчих ланок управління, тимчасових посад і охоронних функцій. Ставало ясно, що ніякого самостійного державного утворення в Україні німці не допустять. Це змусило керівництво ОУН переглянути свою політику, змінити тактику, форми і методи діяльності. 14—15 серпня 1942 р. в Києві відбувся з'їзд українських самостійників, який прийняв рішення розпочати боротьбу, проти гітлеризму і сталінізму одночасно.

Між тим становище в Україні ускладнювалося. У серпні 1941 р. німці створили рейхскомісаріат України, до якого входили Волинь, Полісся, Правобережжя, частина Полтавської області, а з 1942 р. — вся Полтавщина та Запоріжжя. Ця територія охоплювала 340 тис. кв. км з населенням 17 млн осіб. Управляв нею Еріх Кох, відомий своєю жорстокістю та особливою ненавистю до слов'янських народів. Рейхскомісаріат формально підкорявся міністерству східних окупованих територій (Розенберг). Він ділився на «генеральбецирки» на чолі з генерал-комісарами, а ті — на «крайзи», очолювані гебітскомісарами. Місцевою адміністрацією були районні міські управи та сільські староства. Українська поліція підкорялася німецькій цивільній владі. Столицею Рейхскомісаріату стало м. Рівне. Галичина була передана Генеральному губернаторству Польщі; Буковина і частина Південно-Східної України, у тому числі Одеса, — Румунії, отримавши назву Трансністрія. Харків та інші території України перейшли в безпосереднє управління німецької армії. На цій підставі німецьке керівництво заявило, що України не існує, це лише географічне поняття.

Німецьке керівництво створило в Україні 50 єврейських гетто й понад 180 концентраційних таборів. За кілька місяців окупації було знищено 850 тис. євреїв. За роки війни в Україні загинуло 1,3 млн. військовополонених.

Під час окупації 85% надходження продуктів з окупованих територій до рейху було з України. У зв'язку з цим навіть не були розпущені колгоспи. Робочу силу (остарбайтерів) для себе Німеччина брала теж в основному з України (2,3 млн. осіб).

На території України у роки війни діяло чотири політичні сили: німецька окупаційна влада, радянський підпільний і партизанський рухи, самостійницький підпільний і партизанський рухи, легальна Українська національна рада, яка намагалася обстоювати інтереси українців, але німецька влада не мала наміру рахуватися з нею. Частіше вона зважала на дії Українського центрального комітету, який очолював В. Кубійович (Краків), у складі якого діяв Український земельний комітет. У липні (11—15 липня) 1944 р. з ініціативи ОУН—Б, неподалік від Самбора (Галичина), таємно зібралися делегати різних довоєнних політичних організацій Західної України (крім ОУН—М) і створили Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) — перший уряд самостійницького підпілля, який об'єднав політичні сили, що сповідували суверенність Української держави. У прийнятих резолюціях містився заклик до більшої терпимості до ідеологій, відмінних від ідеології інтегрального націоналізму. УГВР закликала неросійські народи СРСР об'єднуватися проти Москви. Головою Генерального секретаріату УГВР був Роман Шухевич.

Навесні 1943 р., після поразки під Сталінградом, нацистські власті прийняли рішення набрати в свою армію ненімецьких жителів західних українських областей. Губернатор Галичини О. Вехтер звернувся в УЦК з пропозицією сформувати українську дивізію в складі німецької армії. Після узгодження з ОУН—Б, В. Кубійович погодився з пропозицією, маючи надію на те, що це, з одного боку, поліпшить ставлення німців до українців, а з іншого, підготує кістяк майбутньої армії у разі проголошення державності України. Все вище командування дивізією мало бути німецьким. Коли в червні 1943 р. УЦК оголосив набір добровольців, то їх виявилось до 82 тис. осіб, 13 тис. стали солдатами дивізії СС «Галичина». Крім бійців галицької дивізії, в німецькій армії служили й інші українці. Були вони і в румунській, угорській, а також польській, американській та канадській арміях. Приблизно 2 млн. українців воювало на радянському боці.

Діяльність підпілля і партизанський рух. Створення УПА

У роки війни в Україні одночасно діяли підпільний і партизанський рухи, організовані радянським урядом, а також підпільний рух опору, створений та керований ОУН. Радянське підпілля і партизанський рух почали створюватися відповідно до директиви ЦК ВКП(б) і радянського уряду від 29 червня 1941 р., постанови ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». 30 травня 1942 р. Державним комітетом оборони країни був створений центральний штаб партизанського руху, а у липні 1942 р. — штаб партизанського руху в Україні, яким керував Т. Строчак.

Найпомітніший слід в історії партизанської боротьби залишив путивльський загін під командуванням С. Ковпака. З'єднання пройшло рейдами по Україні 15,4 тис. км., громило на своєму шляху гарнізони, військові частини, залізничні мости і автошляхи. У Чернігівській області діяло з'єднання на чолі з О. Федоровим, в Поліссі й Правобережжі — з'єднання О. Сабурова. За рішенням Українського штабу партизанського руху на території Сумської та Брянської областей з декількох загонів було створено з'єднання під командуванням М. Наумова. У Західній Україні діяли також диверсійно-розвідувальні загоны Д. Медведєва, Ю. Себєсяка та інші. Тільки влітку й восени 1943 р. партизани України знищили більше 20 тис. окупантів, розгромили 35 німецьких гарнізонів, підірвали 158 ешелонів з військовим вантажем.

З нападом фашистської Німеччини на СРСР близький до петлюрівського уряду УНР Тарас Бульба-Боровець сформував нерегулярну військову частину під назвою «Поліська Січ» з метою очищення цього регіону від залишків Червоної армії, що відступала. Наприкінці 1941 р. німці спробували розпустити цю частину, але Т. Бульба-Боровець відвів своїх бійців до лісів Полісся і Волині. У 1942 р. ОУН—Б вирішила сформувати велику регулярну українську армію. До неї увійшли підрозділи Боровця (Тараса Бульби), загоны ОУН—Б і ОУН—М, частина поліції. Навесні 1943 р. ОУН—Б переформувала свої військові частини під єдиним керівництвом, прийнявши назву УПА (Українська повстанська армія). Очолив УПА з серпня 1943 р. український офіцер, керівник розформованого загону «Нахтігаль» Роман Шухевич (Тарас Чупринка).

У середині 1943 р. загоны УПА роззброїли та нейтралізували групи «Поліської Січі» та частини (ОУН—М). Залишки загонів «Поліської Січі» були перейменовані в Українську народну революційну армію (УНРА) і продовжували боротися проти червоних партизан й німців до кінця 1943 р., коли Бульба-Боровець був заарештований німцями і кинутий в концентраційний табір Заксенгаузен. Наприкінці 1943 р. УПА стала єдиною військовою організацією, яка боролася проти німців і більшовицьких партизанів. Загоны УПА під назвою Українського народного самозахисту, сформовані у Волині й Галичині, в серпні 1943 р. розбили з'єднання Ковпака під час Карпатського рейду. УПА виросла у велику армію. Вона дислокувалася на Поліссі, Волині й Галичині. У 1943—1944 рр. її чисельність становила приблизно 40 тис. вояків.

УПА не тільки виступала проти нацистів і більшовиків, але й проти польської Армії Крайової (АК), яка прагнула контролювати Волинь, Полісся, Холмщину. ОУН вважала за необхідне виселити поляків з територій, де компактно проживала більшість українців.

Звільнення України та завершення бойових дій у Європі

Звільнення України від окупації та об'єднання українських земель пов'язане з корінним переломом у Другій світовій війні. Він почався перемогою радянських військ під Сталінградом, подальшим розгромом німецьких військ під Курськом і Орлом (липень 1943 р.), капітуляцією Італії перед союзниками й італо-німецьких військ в Африці.

16 грудня 1942 р. війська Воронезького та Південно-Західного фронтів перейшли в наступ, 18 грудня почалося звільнення населених пунктів Луганської області. Під час великих наступальних операцій були звільнені: 23 серпня 1943 р. — Харків, 8 вересня — Донецьк, 6 листопада — Київ. 24 грудня 1943 р. почався загальний наступ радянських військ на Правобережній Україні. Найскладнішими воєнними операціями в Україні були: Корсунь-Шевченківська (25 січня — 17 лютого 1944 р.), Кримська (квітень — травень 1944 р.), Яссо-Кишинівська (серпень 1944 р.). У липні 1944 р. під Бродами радянські війська розбили вісім німецьких дивізій і серед них — дивізію СС «Галичина», чисельністю до 10 тис. вояків. З них приблизно 5 тис. вдалося вирватися з оточення, згодом частина з них потрапила в УПА. 27 липня 1944 р. був звільнений Львів. На заключному етапі, під час Карпато-Ужгородської операції в жовтні 1944 р., було завдано важкої поразки групам

фашистських армій «Північна Україна» і «Південна Україна»; 27 жовтня 1944 р. був звільнений Ужгород, а наступного дня — вся Закарпатська Україна. У 1944 р. розпочався закордонний похід радянських військ.

Війна на два фронти, чого особливо побоювалося гітлерівське керівництво, для Німеччини почалася тільки в 1944 р. У червні 1944 р. до активних бойових дій радянських військ на Європейському континенті долучилися союзники СРСР — Англія і США. 6 червня 1944 р. союзні війська висадилися на півночі Франції, в Нормандії.

На завершальному етапі війни в Європі радянськими військами була проведена Берлінська операція (16 квітня — 8 травня 1945 р.). Кульмінацією битви став штурм рейхстагу. 2 травня 1945 р. гарнізон Берліна склав зброю, а 8 травня в передмісті Берліна — Карлхорсті — в присутності представників командування союзних держав було підписано Акт про беззастережну капітуляцію нацистської Німеччини. Так завершилася небувала за своїми масштабами і жорстокістю кровопролитна війна в Європі.

Наслідки Другої світової війни

З чотирьох років німецько-радянської війни бойові дії тривали на українських землях три роки і чотири місяці. 714 міст та містечок на руїни, або 42% від усіх міських поселень, що постраждали від війни на території СРСР. Матеріальні втрати республіки становили 1,3 трлн крб. (30% національних багатств України).

Втрати цивільного населення України були ще більші, ніж її втрати на фронті. У 230 концтаборах і гетто, а також у 250 місцях масового знищення загинуло від рук окупантів 5,5 млн. людей. Майже 2,5 млн. полягло на фронтах. Втрати українського народу становили 40—44% від загальних втрат СРСР — понад 14 млн. осіб. Значними були також демографічні втрати України. Серед 3,28 млн. осіб, яких гітлерівці вивезли до Німеччини з СРСР для роботи на промислових підприємствах і в сільському господарстві, майже 2,2 млн. українці. Масового винищення зазнало населення західноукраїнських земель внаслідок суперечок СРСР із Польщею за кордони. У вересні 1944 р. в Любліні між Польським комітетом національного визволення та урядом Радянської України було укладено угоду про добровільне переселення українців з польської території в Україну, а поляків з УРСР — у Польщу. З жовтня 1944 р. до серпня 1945 р. було переселено до УРСР майже 433 тис. українців з 750 тис., що з давніх часів мешкали на території сучасної Південно-Східної Польщі. Тих, хто відмовлявся переселитися, знищували (або відправляли до концтаборів). Під час переселення було спалено і пограбовано понад 8 тис. українських господарств.

Отже, у 1945 р. в Україні залишилось лише 27,4 млн. осіб із 41,7 млн., що проживали у 1941 р. Трагічні наслідки світової війни поставили на порядок денний питання перетворення воєнного союзу країн антигітлерівської коаліції на Організацію Об'єднаних Націй для захисту миру і безпеки. В Ялті глави урядів США, СРСР і Англії погодилися скликати навесні 1945 р. установчу конференцію цієї організації, яка відкрилася у Сан-Франциско (США) 25 квітня 1945 р. Пленум конференції 30 квітня 1945 р. запросив уряди Української РСР і Білоруської РСР направити свої повноважні делегації до Сан-Франциско. Це означало, що Україна стала членом-засновником ООН. Возз'єднання всіх українських земель, як і вступ України до ООН, стали важливим кроком на шляху втілення в життя споконвічної мрії українського народу про відродження своєї незалежної соборної держави. Історія розпорядилася так, що акт капітуляції Японії 2 вересня 1945 р. в Тихому океані на борту лінкора «Міссурі» від імені СРСР підписав 40-річний генерал із села Косинівка, що на Уманщині, Кузьма Дерев'яно.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте геополітичну ситуацію напередодні Другої світової війни і роль у ній України.
2. Які плани щодо України виношувала фашистська Німеччина?
3. Наскільки адекватними були сподівання лідерів ОУН на відродження Української державності за допомогою Німеччини? Простежте еволюцію їх поглядів з цього питання.
4. Які наслідки мала «радянська» західноукраїнських земель?
5. Яку політику здійснював на Україні німецький окупаційний режим і яким було його ставлення до діяльності ОУН—УПА?
6. Що єднало і чим відрізнялися бойові дії радянських військ та збройних формувань ОУН—УПА?
7. Охарактеризуйте головні політичні та соціально-економічні наслідки Другої світової війни.

Криза тоталітарної системи, боротьба за державну незалежність (1945—1991)**Україна у повоєнний період**

Міжнародна ситуація після Другої світової війни кардинально змінилася. Різко зросла політична вага і міжнародний авторитет країн-учасниць антигітлерівської коаліції. Світ розколовся на два ворогуючі табори — країн західної демократії і країн, в яких до влади з допомогою СРСР прийшли комуністи. У другій половині 40-х років між двома таборами розпочалася «холодна війна».

Новизна становища України в світі полягала в поверненні її як суб'єкта міжнародного права на арену міждержавних відносин. У 1944 р. було відновлено Наркомат (з 1946 р. — міністерство) закордонних справ України. У перші повоєнні роки УРСР була представлена в 20 міжнародних організаціях і уклала 65 міждержавних угод. Пропозиції встановити консульські відносини УРСР з іншими державами Європи, Азії та Америки були відхилені Сталіним. Отже, повернення України на міжнародну арену мало обмежений характер. Вся дипломатична діяльність УРСР здійснювалась в жорстких рамках міжнародної політики СРСР під наглядом відповідних загальносоюзних структур. У повоєнний час відбулося врегулювання територіальних питань з Польщею та іншими сусідніми державами.

Після війни відбудовний процес відбувався прискореними темпами. У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР затвердила п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946—1950 рр. Основні завдання четвертої п'ятирічки полягали у відбудові зруйнованих районів країни, відновленні довоєнного рівня промисловості й сільського господарства і навіть його перевищенні. Виснажені війною робітники змушені були тяжко працювати. Партійно-радянська влада використала звичні для неї методи мобілізацій, застосування примусової праці ув'язнених та військовополонених, практично безплатної роботи колгоспників і дітей. І все ж відбудова важкої промисловості принесла свої результати. Україна за окремими показниками випереджала розвинуті європейські країни. Промислове виробництво у 1950 р. на 15% перевищувало довоєнний рівень.

На початку 1946 р. у сільському господарстві України склалася вкрай несприятлива ситуація, яка вимагала докорінних змін у аграрній політиці та негайної допомоги з боку керівництва СРСР. Під тиском сталінської верхівки уряд УРСР та ЦК КП(б)У планували на 1946 р. форсоване збільшення посівних площ, урожайності та хлібозаготівель. Ситуація загострилася навесні 1946 р. Малосніжна зима змінилася найбільш посушливими за останні 50 років весною і літом. Зимові та ярі культури майже цілком загинули. Керівництво кількох областей наполегливо зверталось до уряду УРСР з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель. М.Хрущов все-таки поставив перед Й. Сталіним питання про продовольчу допомогу республіці, на що той розізлився, обізвавши М. Хрущова «сумнівним типом» і прислав в Україну Л. Кагановича. Виконуючи вказівки Москви, керівництво республіки під новим керівництвом не тільки підтверджувало плани, а й вимагало від колгоспів повернути борги за минулі роки. Були вжиті надзвичайні заходи для того, щоб будь-якою ціною отримати від колгоспів заплановану кількість хліба.

Відновивши діяльність «Закону про п'ять колосків» початку 30-х років, судові органи республіки тільки у листопаді 1946 р. жорстоко покарали 2313 селян. Але, незважаючи на суворі каральні заходи, у колгоспах не виконувалася повною мірою заготівля зерна. У той час, коли за межі України сотнями ешелонів вивозився пограбований хліб, на всій її території, крім західних областей, вибухнув страшний голод. За неповними даними 1946—1947 рр. у 16 східних областях померли від голоду майже 800 тис. людей. Водночас у період голоду з Радянського Союзу було вивезено 1,7 млн. пудів хліба як безплатну допомогу країнам «народної демократії» — Польщі, Чехословаччині, Болгарії та ін.

Після війни сталінський режим поставив собі за мету приведення західних українців у відповідність до радянської системи їх східних співвітчизників. Із східних областей УРСР та інших республік до середини 1946 р. у західні області було направлено 86 тис. партійних, радянських, комсомольських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, освіти та охорони здоров'я.

Після смерті митрополита греко-католицької церкви А. Шептицького (листопад 1944 р.) з ініціативи органів держбезпеки почалася ліквідація уніатства. Було ув'язнено церковних ієрархів на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим, а в березні 1946 р. сфальсифікований собор греко-католицької церкви проголосив про розрив унії з Римом і підпорядкував її Російській православної церкві.

Основні напрями програми індустріалізації в західних областях було викладено у постанові уряду України від 7 травня 1945 року. Ще в грудні 1944 р. при РНК УРСР було утворено Раду допомоги західним областям у їх відбудові та відродженні. Як наслідок, наприкінці 1945 р. стали до ладу 1700 промислових підприємств і майже 500 промислових артілей. Новозбудовані підприємства були обладнані вивезеним з Німеччини устаткуванням. На початку 50-х років промислове виробництво становило 10% республіканського.

У Західній Україні в повоєнні роки (1948—1953) тривала примусова колективізація. До середини 1950 р. 7190 колгоспів об'єднували 98% селянських господарств. Відтак у стислі строки відбулося примусове об'єднання колгоспів. Наприкінці 1950 р. їх стало не більше 800. Тривали так зване «розкуркулення» і виселення середняків. У східні райони було депортовано 65 906 родин.

У 1946, 1947 і 1948 роках відбулися перші повоєнні вибори депутатів рад різних рівнів. У них брало участь понад 90% громадян України, які мали право голосу. У 1949 р. було затверджено прапор УРСР — червоно-синій, 31 січня 1950 р. утверджено Державний гімн Української РСР. Однак діяльність органів влади республіки визначалася центральними союзними структурами. Всі основні питання її життя вирішувались у Москві Сталіним та найближчим його оточенням.

Єдиною політичною партією в УРСР залишалася Компартія України, діяльність інших політичних партій, сил, груп, рухів була заборонена і нещадно переслідувалася каральними органами тоталітарної радянської держави.

Фактично за Конституцією 1937 р. державна влада в УРСР належала трудящим міста і села в особі рад депутатів трудящих, а насправді вся повнота влади в руках партійного апарату.

Повоєнні роки — час безмежного поширення культу особи Сталіна. Майже у кожному населеному пункті бовванів йому пам'ятник. Його іменем називали центральні вулиці, сквери, площі. Його славословили в гімні Радянського Союзу. Всі досягнення народу, перемогу в війні приписували «наймудрішому із мудрих, геніальному товаришу Сталіну».

Велике занепокоєння в адептів тоталітарної системи викликало і те, що кілька десятків мільйонів осіб жили під час війни на окупованих землях, мільйони були вивезені на примусові роботи до Німеччини, перебували у полоні. Всі вони зазнали чужих для системи ідеологічних впливів. Мільйони солдат та офіцерів побували в країнах Східної та Південно-Східної Європи й бачили там значно вищий рівень життя, ніж його описувала радянська пропаганда, що теж впливало на їх свідомість. Тому сталінський режим намагався за всяку ціну відновити тотальний контроль над їх свідомістю, вибудувати неподоланий бар'єр між СРСР і рештою світу. Для цього були використані різноманітні засоби тиску, передусім гучні ідеологічні кампанії та репресії.

Першими постраждали військовополонені та особи, які перебували на примусових роботах у Німеччині й були після війни репатрійовані з німецьких таборів до СРСР. Тільки кожний п'ятий з них пройшов фільтраційні пункти і повернувся додому. Решту було звинувачено в зраді Батьківщині й запроторено у сталінські табори. За різними даними у таборах і в'язницях чисельність в'язнів коливалася від 4,5 до 12 млн. осіб, третина серед них — українці. Абсолютна більшість громадян потрапила у табори за порушення численних репресивних законів, а нерідко й за те, що взяла з колгоспного поля жменю колосків, за необережне висловлювання тощо.

В Україні репресії були особливо жорстокими. Сталін намагався викоринити саму можливість національно-визвольного руху в республіці.

Найбільш чітко після війни критичні настрої окреслилися в середовищі творчої та наукової інтелігенції. Приборкання її було доручено секретарю ЦК ВКП(б) А. Жданову, який грубо й некомпетентно втручався у діяльність творчої та наукової інтелігенції, звинувачуючи її у формалізмі, бездіяльності, низькопоклонстві перед Заходом, космополітизмі, а щодо української — і в буржуазному націоналізмі. Саме у 1946—1948 рр. прийнято ідеологічні постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення», «Про кінофільм «Большая жизнь», «Про оперу «Великая дружба» В. Мураделі».

Перебуваючи у фарватері такої політики, ЦК КП(б)У ухвалив постанови «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури» (серпень 1946 р.); «Про журнал сатири і гумору «Перець» (вересень 1946 р.); «Про журнал «Вітчизна» (вересень 1946 р.); «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» (вересень 1946 р.)- Критика інтелігенції у них здійснювалася зневажливим тоном, безцеремонним навішуванням ярликів «українського буржуазного націоналізму», супроводжувалася вимогами викривати «ворогів народу» тощо.

Для створення такої атмосфери багато зусиль доклав Л. Каганович. Під його тиском на пленумі Спілки письменників України у вересні 1947 р. було піддано цькуванню письменників М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка. Під заборону потрапила сатира — критичний струмінь у письменстві. Особливо нещадний рознос був вчинений щодо Остапа Вишні за «відхід від радянської ідеології і здачу класових позицій».

Кампанію критики поширили й на істориків. У постанові ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня 1947 р.) нищівно були розкритиковані за «серйозні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру» праці Інституту історії України: «Короткий курс історії України» (1941 р. за редакцією С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського та ін., «Нарис історії України» (1942 р. за редакцією К. Гуслистого, Л. Славина, Ф. Ястребова), перший том «Історії України» (1943 р. за редакцією М. Петровського).

М. Рильського було звинувачено в «серйозних ідеологічних помилках», суворо засуджено оперу К. Данькевича «Богдан Хмельницький», вказано на «серйозні хиби і помилки в ідейно-виховній роботі на Україні».

У 1947 р. була започаткована дискусія щодо питань філософії, яка пропагувалася як «зразок більшовицької критики і самокритики». Подібні дискусії почалися в мовознавстві, політекономії, інших науках, мета яких — залякати наукову інтелігенцію, розгромити інакомислення, встановити ідеологічний контроль партії в усіх сферах духовного життя.

Яскравим прикладом такої «дискусії» була сесія ВАСГНІЛу в серпні 1948 р. у Москві, яка завершила розгром радянської школи генетики. Кількасот вчених-генетиків і біологів втратили роботу. Цю кампанію очолив «народний академік» Т. Лисенко. Окремі галузі наук взагалі було заборонено. Так, кібернетику оголосили «буржуазною лженаукою».

Суспільство перебувало у тривожному передчутті нового витка репресій. Але 5 березня 1953 р. помер Сталін. Морально-політичний клімат в країні повільно почав пом'якшуватись.

Підпільно-партизанська боротьба ОУН—УПА з тоталітарним режимом

Активний політичний та воєнний спротив сталінському режиму чинила ОУН—УПА. У програмних документах організації зазначалося, що вона веде боротьбу за самостійну соборну Українську державу, за справедливий, лад у державі без панів, поміщиків і більшовицьких комісарів, за справедливий міжнародний устрій на основі поважання прав кожного народу на самостійний розвиток.

Навесні 1945 р., за даними органів держбезпеки УРСР, загальна чисельність ОУН—УПА становила 90 тис. осіб. При цьому, за словами головнокомандуючого УПА Р. Шухевича, члени ОУН становили 50 % усього складу повстанців, 80% вояків УПА були вихідцями з селян. Керівний склад, включаючи і Р. Шухевича, сформувався переважно з різночинної інтелігенції.

Армію очолював головнокомандуючий і його штаб, у складі якого було кілька відділів: оперативний, політичний, бойової підготовки, зв'язку, санітарний і господарський. При головному командуванні діяв відділ служби безпеки (СБ), завданням якої було не допускати проникнення ворожої агентури в УПА, знешкодження її, проведення розвідки у ворожому стані. СБ функціонувала також у структурах територіальних органів (проводах) ОУН.

До складу УПА входило чотири групи: Північна, або Поліська (Волинь та Західне Полісся), Південна (Правобережжя), Західна (Галичина, Північна Буковина, Закарпаття і Закерзоння), Східна (північ Житомирської, Київської, частково Чернігівської областей). Групи УПА склалися з військових округ, що мали по кілька відтинків. Відтинок об'єднував від 3 до 5 куренів. На початку 1944 р. УПА мала 50 куренів. Кожен курінь складався з сотень, сотні з чот, а ті з — роїв. Командирів підрозділів УПА, починаючи від сотні й вище, призначала крайова езекутива (виконавчий комітет)

ОУН. При Головному командуванні функціонувала старшинська школа з 4-місячним терміном навчання.

У 1944 р. організаційна структура ОУН складалася з наступних елементів: Бюро Центрального проводу ОУН на рідних землях, краєві (обласні) проводи, окружні, надрайонні, районні, кушові (підрайонні). Первинною організацією, з якої починалося підпілля ОУН, була станична (сільська) організація.

Найпоширенішою формою боротьби УПА були: несподівані напади на противника, як правило, із засідки, наскоки на адміністративні центри; нищення комунікацій; диверсії; замаху на представників партійно-радянського апарату; пропаганда ідей ОУН поширенням листівок, гасел, вивішуванням національних прапорів тощо.

У післявоєнний період чітко виділяються два етапи збройної боротьби ОУН—УПА. Перший етап охоплює період 1944—1946 рр. Для нього було характерним - намагання ОУН—УПА утримувати під своїм контролем великі території, вели бої великими силами із застосуванням мінометів та артилерії. Однак у важких боях 1944—1946 рр. УПА втратила до половини особового складу. Другий етап - 1947 — перша половина 50-х років. В цей час Головне командування УПА змінило тактику збройної боротьби. В 1947 р. воно розчленувало свої відділи на оперативні самостійні підвідділи (10—50 осіб), а частину бійців УПА приєднало до самооборонних кушових відділів ОУН. Відтоді бойові дії вели лише дрібні загони партизанськими методами. До 10 тис. повстанців під проводом керівника СБ ОУН М. Лебеда 1947—1948 рр. з боями через територію Чехословаччини прорвались у Західну Німеччину. Там вони отримали статус «Закордонних частин ОУН».

У цій боротьбі жорстокість допускали обидві сторони. Спалені й збезлюднені хутори та села на західноукраїнській землі — це часто справа рук не бандерівців, хоч як би не переконувала у протилежному радянська пропаганда, а тих, хто з ними боровся. Без селян бандерівці не змогли б так довго протистояти державній військовій машині, їм ні на кого й ні на що було опертися.

Постійні облави, блокади цілих районів призводили до розгрому погано озброєних загонів УПА. Відчутним ударом для них стала загибель 5 березня 1950 р. головнокомандуючого УПА, керівника підпілля ОУН на західноукраїнських землях, голови УГВР Р. Шухевича. Його замінив В. Коваль (Крук), який у 1954 р. був схоплений органами держбезпеки. У збройній боротьбі загинуло не менше півмільйона вояків.

Ситуація в Україні за лібералізації режиму в середині 50-х — середині 60-х років

5 березня 1953 р. не стало Сталіна. Та його смерть ще не означала кінець сталінщини. Побудована ним система мала наступні ознаки: одержавлення економіки; жорстке централізоване управління та адміністративно-командні методи господарювання; примусова праця, зокрема, фактично дармова праця колгоспників і рабська — мільйонів в'язнів; низький рівень життя населення; відсутність демократії; панування партійно-державної бюрократії; жорстоке придушення інакомислення, масові репресії, тоталітаризм політичної влади, соціальна демагогія.

Така система вічно існувати не могла. Суспільство не можна було вічно тримати у страшному напруженні. Це відчувало і нове керівництво. Постало питання про лібералізацію суспільно-політичного життя. Цей період, від середини 50-х до середини 60-х років, російський письменник Ілля Еренбург назвав «відлигою». Нове керівництво СРСР спробувало реформувати тоталітарну радянську систему, бодай частково подолавши антагонізм між людиною і режимом, суспільством і державою.

Одноосібний принцип влади після смерті Сталіна був заповнений так званим «колективним керівництвом» — компромісним союзом найвищих керівників партії та держави. Вже вночі з 5 на 6 березня 1953 р. найближчі соратники Сталіна розпочали розподіл влади, свавільно скоротивши обраний XIX з'їздом партії склад Президії ЦК з 25 до 10 осіб, а з 11 її кандидатів залишивши 4. Наверху нової ієрархії опинився Г. Маленков, обраний Головою Ради Міністрів СРСР. У Секретаріаті ЦК КПРС на першу роль вийшов М. Хрущов. МВС і МДБ об'єднали в одне Міністерство внутрішніх справ, яке очолив Л. Берія. Він же став першим заступником Голови Ради Міністрів СРСР. Берії були підпорядковані охорона Кремля і всіх найвищих керівників держави, прикордонні та внутрішні війська. М. Хрущов твердо вирішив усунути Берію з політичної арени і почав шукати для цього спільників.

Йому вдалося умовити Маленкова й інших членів «колективного керівництва» арештувати і фізично знищити Берію. Заарештували його 26 червня 1953 р. на спільному засіданні Президії ЦК КПРС і Президії Ради Міністрів СРСР. За однією з версій, автором якої є М. Хрущов, Берію негайно розстріляли в сусідній кімнаті. За іншою — його судили й розстріляли наприкінці грудня 1953 р. У Києві були заарештовані й згодом страчені міністр внутрішніх справ УРСР П. Мешик та його перший заступник С. Мільштейн; замінено було більшість начальників обласних управлінь МВС республіки.

Влітку 1953 р. сталися значні зміни і в керівництві УРСР. У червні пленум ЦК Компартії України звільнив з посади першого секретаря Л. Мельникова. На його місце призначили О. Кириченка — першого українця на цій посаді з часів створення КП(б)У.

У вересні 1953 р. пленум ЦК КПРС обрав першим секретарем ЦК М. Хрущова, що зміцнило його становище в «колективному керівництві». Поступово серед найвищих партійних і державних керівників у Москві за підтримки М. Хрущова з'явилися вихідці з України — О. Кириченко, Л. Брежнев, М. Підгорний.

Навесні 1953 р., хоч і дуже обережно, було порушення питання про необхідність припинення «політики культу особи», який проголошувався «шкідливим та антимарксистським». Зникло славослів'я на честь Сталіна. У другій половині 1953 р. запрацювали комісії з реабілітації невинно засуджених: живих випускали на волю, мертвим повертали добре ім'я. Але це стосувалося всього кількох тисяч осіб.

Тим часом в'язні ГУЛАГу вимагали перегляду їх справ і звільнення. У таборах Воркути, Норильська, Караганди, Конгура спалахнули повстання, серед учасників яких було чимало українців, переважно колишніх учасників ОУН—УПА. Повстання були жорстоко придушені, але процес реабілітації набрав сили.

Восени 1953 р. відбулася ліквідація органів масових чисток — військових трибуналів військ МВС та Особливої наради МВС. У 1954 р. було створено Комісію Президії ЦК КПРС з розслідування справ часів «великого терору» (1937—1939), а в 1955 р. затверджено положення про прокурорський нагляд, відмінено постанову ЦВК СРСР про порядок ведення справ «щодо підготовки і здійснення терористичних актів» та про зміни в статтях карно-процесуального кодексу, за якими не дозволялося подавати касаційні скарги у справах про шкідництво, терор і диверсії. У квітні 1954 р. зі складу МВС виділили КДБ СРСР. При цьому штати КДБ значно скорочувалися. Розпочалося розширення прав союзних республік.

Уже на початку десталінізації в 1953—1956 рр. відбулися серйозні зміни в Україні. Були припинені ідеологічні кампанії проти інтелігенції, уповільнено процес русифікації, на керівні посади почали висувати місцеві кадри, в тому числі і в західних областях України. Із союзного у республіканське підпорядкування перейшло кілька тисяч підприємств та організацій.

Однак ці тенденції національно-державного, будівництва не набули подальшого розвитку, як і раніше, найважливіші питання вирішувалися в Москві. Взаємовідносини центру і республіканського керівництва будувалися на засадах бюрократичного централізму, будь-яка політична ініціатива знизу присікалася. Вимагалася безмежна відданість ЦК, найвищому радянському керівництву. Саме під таким кутом розгорталась діяльність перших секретарів ЦК Компартії України: О. Кириченка (1953—1957), М. Підгорного (1957—1963), П. Шелеста (1963—1972). Кожний з них був ставлеником тоталітарної системи й діяв у строго визначених межах.

Найважливішою справою М. Хрущова було розвінчування культу особи Сталіна. Особливу роль у цьому відіграла його таємна доповідь на XX з'їзді КПРС «Про культ особи та його наслідки». У ній політика Сталіна характеризувалась як хибна, а у багатьох аспектах — злочинна (масові репресії, провокації, тортури під час слідства). Критика Сталіна, хоч була досить різкою та неглибокою, обминала фундаментальні причини сталінського режиму. Виникнення культу пояснювалося ворожим капіталістичним оточенням, гострою класовою боротьбою, негативними рисами характеру самого Сталіна. Особа Сталіна відділялася від системи, яка породила це явище.

У доповіді не брався під сумнів жоден з етапів політики партії після 1917 р. Початком сталінського терору визначався 1934 р., що автоматично виключало з переліку злочинів режиму насильницьку колективізацію, голодомор 1933 р. тощо. Жертвами культу особи Хрущов визнав лише комуністів, які чітко дотримувалися офіційної партійної лінії, але і словом не згадав про опозиціонерів і простих громадян. Обійдена увагою в доповіді питання про відповідальність за скоєні злочини всієї правлячої компартійної верхівки. Загалом було зроблено все, щоб на протипагу

Сталіну возвеличити Леніна, партію, існуючий лад. Хрущов так і не зрозумів, що від Сталіна не можна відцуратися, не відмовившись від системи, яка його породила. Тому, хоч удар по культу особи був досить відчутний, тоталітаризм утримався, оскільки в СРСР залишалася непорушною ідеологія марксизму-ленінізму.

Доповідь Хрущова «Про культ особи та його наслідки» залишалася засекреченою в СРСР до 1989 р. Однак критика, що прозвучала, справила величезний вплив на політичну і морально-психологічну атмосферу в країні. Активізувалася реабілітація жертв сталінських репресій. За останніми даними наприкінці 50-х років органами КДБ і прокуратури республіки було переглянуто справи майже 5,5 млн. осіб, з них реабілітовано 3,2 млн. осіб. Поза реабілітацією залишилась більшість жертв репресій 20-х — початку 30-х років і всі, хто був звинувачений у буржуазному націоналізмі.

У суспільно-політичному житті країни Хрущов вирішив поглибити курс на лібералізацію режиму і критику культу особи. На XXII з'їзді КПРС, який відбувся у жовтні 1961 р., була висунута теза, що винуватцем і організатором масових репресій був не тільки Сталін, а й ті, хто оточував його, — В. Молотов, Л. Каганович, Г. Маленков та інші. Тіло Сталіна було винесене з мавзолею. Його численні пам'ятники знищені; перейменовані названі на його честь міста; прізвище зникло з назв вулиць, колгоспів, твори вилучені з масових бібліотек.

XXII з'їзд КПРС підтвердив курс на розширення так званої «соціалістичної демократії». Було висунуто положення про переростання диктатури пролетаріату в загальнонародну державу. Але збереження тоталітарної системи, навіть за деякої її лібералізації, вихолощувало реальний зміст «загальнонародної держави». Певні зміни у функціонуванні політичної системи тільки намічались.

Більшу увагу, зокрема і в Україні, зверталось на роль представницьких органів влади, розширення повноважень рад депутатів трудящих. На основі загальносоюзних законодавчих актів Верховна Рада УРСР ухвалила закони про бюджетні права УРСР і місцевих рад, про судоустрій та інші; прийняла кримінальний і кримінально-процесуальний, цивільний та цивільно-процесуальний кодекси.

Органи внутрішніх справ дещо поступилися своїми правами щодо охорони громадського порядку добровільним народним дружинам, зросла роль товариських судів за рахунок компетенції народних суддів.

Отримали більше можливостей профспілки, які вже могли виступати із законодавчими ініціативами, їм було передано окремі функції, що раніше належали державним органам, керівництво санаторіями, будинками відпочинку, а з 1962 р. розширено права у сфері соціального страхування.

Однак загалом механізм державно-політичного управління діяв по-старому, зберігаючи тоталітарний характер. Відкрита критика політичного режиму не допускалася. Вибори до рад усіх рівнів були формальними, а самі ради не мали реальної влади. Профспілки, комсомол, творчі спілки залишилися придатками державних структур. А головне — посилювався диктат партійного апарату.

Змінити стару систему Хрущов не зумів, хоч інтуїтивно робив кроки в цьому напрямі. Так, з його ініціативи XXII з'їзд КПРС (1961) вніс до статуту партії пункт про оновлення на кожних чергових виборах складів ЦК та Президії ЦК не менше, ніж на чверть; про можливість бути обраним у керівні партійні органи — від бюро первинної організації до Президії ЦК не більше трьох строків підряд. Серед партійного керівництва почало наростати глухе незадоволення. Гнів та обурення номенклатури викликали постанови, відповідно до яких їх позбавляли багатьох привілеїв, дарованих ще за сталінських часів. Зокрема, ліквідація так званих «пакетів» — неафішованих і неоподатковуваних додаткових щомісячних грошових виплат певним категоріям апаратників. Потім надійшло розпорядження різко зменшити кількість службових персональних машин, ліквідувати закриті розподільники тощо. Проти Хрущова почала формуватися нова група змовників, що і спричинило події жовтня 1964 р.

Шістдесятники, самвидав, дисидентський рух в Україні

У роки «відлиги» почало формуватися покоління людей, яке ставило під сумнів офіційно декларовані цінності. Нова морально-психологічна атмосфера в суспільстві дещо оздоровила політичний клімат, розширила можливості для творчої, наукової, культурницької діяльності. Особливо активно відреагувала на тогочасні суспільно-політичні процеси інтелігенція, в системі цінностей якої поступово почали окреслюватися нові орієнтири.

Покоління інтелігенції, яке пройнялося вірою в оновлення суспільства, торжество свободи і демократії, названо «шістдесятниками», оскільки вершина його творчості припала на початок 60-х років. Це покоління, маючи високий освітній рівень, художній смак і непересічний талант, а передусім — громадянське сумління, широ прагнуло до нового, прогресивного, не скованого догмами «соцреалізму». Своєю творчою діяльністю шістдесятники здійснили прорив у системі офіційної радянської культури, розпочали нове українське національне відродження. Першими серед них були поети. В Україні на повний голос зазвучали вірші В. Симоненка, Л. Костенко, В. Стуса, Д.Павличка, І. Драча та ін. У прозі заявили про себе Гр. Тютюнник, Вал. Шевчук, В. Дрозд, у літературній критиці — І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, у малярстві — П. Заливаха, А. Горська, В. Зарецький, Й. Якутович, Г. Севрюк, у кінематографі — С. Параджанов, Ю. Ілленко, Г. Осика.

На початку 60-х років у Києві центром духовного життя творчої молоді став клуб «Супутник», заснований у 1959 р. студентами театрального інституту, консерваторії, а також літераторами та художниками. Очолював його Л. Танюк, активно співпрацювали в ньому М. Вінграновський, І. Драч, А. Горська та інші.

Шістдесятники були досить активними у Львові, Харкові, на Донеччині. У Харкові діяв гурт молоді, прогресивно налаштованої інтелігенції на чолі з поетом Б. Чичибабіним. Хоча ці об'єднання були не так вже й помітними, але їх діяльність стала важливим чинником у пробудженні громадської активності, започаткувала нову хвилю національного відродження. Позиція шістдесятників спочатку була лояльною щодо генеральної лінії КПРС, здебільшого вважали соціалізм найсправедливішим ладом на Землі. Водночас вони бачили, що реальна дійсність дуже далека від пропагованого ідеалу, а тому серед них визріла концепція поліпшення соціалістичної системи методом критики її деформацій, зокрема щодо національних відносин. Шістдесятники стали об'єктом цькування компартійних ідеологів. Письменники-шістдесятники були піддані критиці. У грудні 1962 року і в березні наступного відбулися зустрічі керівників партії та держави з діячами літератури та мистецтва, на яких прогресивні письменники, художники, режисери були жорстоко розкритиковані. У червні 1963 р. на пленумі ЦК КПРС, який розглядав ідеологічні питання, були піддані критиці літературний критик І. Дзюба, поета, режисера С. Голованіський, В. Некрасов, І. Драч, художник Ф. Симон, Л. Кремницька, скульптор Т. Бриж, мистецтвознавець І. Врона та ін.

Не всі шістдесятники змогли витримати цей тиск, але найстійкіші не відмовилися від заявлених позицій, поставивши себе поза тоталітарною системою. Так у суспільно-політичному житті країни з'явився самвидав — невідцензурна, офіційно невизнана, заборонена, підпільна література. Починався він з поширення віршів В. Симоненка, роману Б. Пастернака «Доктор Жеваго», творів О. Солженіцина та інших. Приблизно на рубежі 1963—1964 рр. стала поширюватися анонімна політична публіцистика («Про сучасне і майбутнє України», «Стан і завдання українського визвольного руху», «Націоналісти?» та ін.). У статтях порушувались проблеми принизливого становища української мови та культури, нерівноправного статусу республіки у складі СРСР. Тогочасну самвидавну політичну публіцистику наскрізь пронизувало національне питання.

Органи КДБ всіляко намагалися задушити самвидав, але знищити його не змогли. У його поширенні головну роль відігравали два центри: Київ, де активно діяли І. Світличний, В. Чорновіл, і Львів — М. Горинь, Б. Горинь, І. Гель та інші.

Самвидавна діяльність — це форма дисидентства, а дисидентами вважають людей, незгідних з панівною ідеологією, існуючою системою, які борються з існуючим ладом.

Дисидентський рух в Україні був започаткований у середині 50-х років. Його виразниками були підпільні групи, організації, окремі особи. Протягом 1954—1959 рр. в Україні було викрито 229 таких груп, притягнуто до відповідальності понад 2 тис. осіб. Більшість їх діяла у західних областях України й ідеологічно була близько до ОУН—УПА, орієнтувалася на збройну боротьбу за самостійну Україну.

Типовою щодо цього була підпільна організація «Український національний комітет» у Львові, яку органи розгромили у грудні 1961 р. Керівників її — І. Ковалю та Б. Грицину розстріляли, 16 осіб засудили до 10—15 років ув'язнення, решту покарали в адміністративному порядку.

Опір не міг продовжуватися в старих організаційних формах, оскільки це вело до посилення репресій з боку держави. У дисидентських колах тривав посилений пошук нових форм і методів боротьби. Практичним виявом таких пошуків, що започаткував новий етап національно-визвольного руху в Україні, було створення в 1959—1961 рр. Л. Лук'яненком «Української робітничо-селянської

спілки» (УРСС) у Львівській області. У проекті програми УРСС вказувалося на мирні, конституційні методи її боротьби, серед яких найважливішими визначалися агітація та пропаганда. Метою діяльності члени вважали - боротьбу на незалежну Україну на основі чинної союзної конституції, яка формально надавала республікам право виходу з Союзу. Ширшої роботи організація розгорнути не встигла. У січні 1961 р. підпільників заарештували. У травні того ж року Львівський обласний суд на закритому засіданні засудив Л. Лук'яненка до страти (Верховний Суд УРСР замінив вирок на 15 років ув'язнення), І. Кандибу, С. Віруна, В. Луцьківа, О. Любовича, І. Кіпіша, Л. Боровицького до 10—15 років ув'язнення.

Закриті судові процеси над дисидентами відбувалися майже в усіх областях України.

Одночасно наприкінці 50-х — на початку 60-х років почастишали і стихійні народні виступи проти незадовільних умов праці, підвищення цін, зниження тарифних розцінок, нестачі або дорожнечі продуктів. Один з найбільших виступів стався у Новочеркаську в червні 1962 р., коли робітники, обурені черговим підвищенням цін за одночасного зниження оплати праці, вийшли на вулиці міста. Влада вдалася до розстрілу демонстрантів, а їх лідерів було страчено або покарано тривалим ув'язненням. Робітничі заворушення меншого масштабу відбулися у Донбасі, Кривому Розі, інших містах республіки. Всіх їх нещадно придушували, як і дисидентський рух.

«Відлига» не спричинила докорінних демократичних перетворень у державі. Навпаки, наприкінці 1962 р. намітився відхід від демократичних позицій. Реальні права так і залишились в руках номенклатури.

Серед партійно-державного керівництва країни поступово визріла нова змова проти М. Хрущова. Ініціатори її (Л. Брежнєв, О. Шелепін, М. Суслов) вирішили усунути Хрущова, змінити політику, ліквідувавши «відлигу». При цьому виразно простежувалися як особисті амбіції учасників змови, так і групові інтереси номенклатури. 12 жовтня 1964 р. на засіданні Президії ЦК КПРС змовники остаточно сформували сценарій усунення Хрущова, який тоді перебував на відпочинку на Кавказу. Втративши підтримку членів Президії ЦК, Хрущов, який повернувся до Москви у ніч з 13 на 14 жовтня 1964 р. змушений був відмовитися від влади.

14 жовтня 1964 р. першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л. Брежнєва, рекомендовано на посаду Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна. В офіційному повідомленні стверджувалося про добровільну відставку М. Хрущова у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я. Так до влади в СРСР прийшла консервативна частина партійної верхівки. Період «відлиги» завершився.

Період «застою»

Після усунення від влади Хрущова розпочалася поступова зміна політичного курсу країни від лібералізації до консерватизму. Водночас нове керівництво розуміло, що повернення до політики і практики сталінських часів неможливе. Тому було обрано курс, що забезпечував певний розвиток країни у соціально-економічній сфері зі збереженням існуючої системи. У цей час країна не стояла на місці, але темпи її розвитку не відповідали зростаючим потребам суспільства. Згодом цей період у житті країни (від середини 60-х до середини 80-х років) назвуть «застоєм».

Л. Брежнєв виражав інтереси партійного апарату. Тому після його приходу до влади передусім зміцніло становище номенклатури. Партноменклатура спромоглася відміни положень партійного статуту, які передбачали періодичне оновлення складу партійних органів. Тоді ж було відновлено посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, яким став Брежнєв. Розросталася бюрократизація партійно-державного апарату.

У травні 1972 р. на чолі республіканської комуністичної організації було поставлено вихідця з Дніпропетровщини В. Щербицького, який з 1972 по 1986 рік обіймав посаду Першого секретаря ЦК Компартії України.

В. Щербицький міцно тримався курсу, визначеного в Москві. В Україні різко посилювалася русифікація, активізувалася боротьба з інакомисленням. Економічні інтереси республіки повністю були підпорядковані інтересам центру. Необмеженими господарями на своїх територіях були секретарі райкомів, міськкомів та обкомів партії, запопадливо виконуючи вказівки Києва, нещадно розправляючись з неугодами, тими, хто мав свою точку зору.

Правлячий режим всіляко посилював тотальний контроль партійних органів за радами, громадськими організаціями й об'єднаннями, всіма сферами громадсько-політичного, економічного і

культурного життя країни. Тому чисельність КПРС, в тому числі й Компартії України, невпинно зростала.

У 1985 р. система рад народних депутатів УРСР складалася з 477 районних, 403 міських, 118 районних у містах, 793 селищних і 8525 сільських рад. До них було обрано понад півмільйона депутатів. Формально ради були політичною основою Радянської держави, вищими органами державної влади і місцевого самоврядування. Але їх діяльність відбувалася під безпосереднім контролем партійних органів, а секретарі відповідних партійних комітетів обиралися до виконкомів рад. Керівниками рад всіх рівнів були тільки члени Комуністичної партії. Завдяки цьому радянський апарат перебував під повним контролем партії.

У жовтні 1977 р. було прийнято нову Конституцію СРСР. На її політико-правовій основі була розроблена Конституція УРСР (прийнята у квітні 1978 р.). Оголошувалося, що УРСР — соціалістична загальнонародна держава, де вся влада належить народові. Економічну основу УРСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) та колгоспно-кооперативної власності, а економіка УРСР є частиною єдиного народногосподарського комплексу СРСР.

Декларативні гасла, зафіксовані в Конституції, значно розходилися з реальним повсякденням. Так, проголошене право на житло залишалось лише на папері, оскільки мільйони сімей десятками років перебували в чергах на його отримання. Закон гарантував право на безплатну освіту, медичне обслуговування, а держава фінансувала освітні, оздоровчі заклади за залишковим принципом.

Український опозиційний рух періоду «Застою»

Соціальна несправедливість спричинили появі опозиційних настроїв в Україні, які охопили різні верстви суспільства. Однак на боротьбу з режимом зважилась відносно невелика група громадян.

Саме інтелігенція виробила концептуальні ідеї опозиційного руху, першою виступила проти порушення демократичних прав і свобод, русифікації тощо. Опозиційний рух найактивніше заявив про себе в західному регіоні та Києві. У другій половині 60-х — першій половині 80-х років у ньому виявилось кілька течій.

Шістдесятники передусім ставили перед собою завдання відродження національної культури і захисту рідної мови, виступали за збереження звичаїв, культурно-історичних пам'яток українського народу тощо, їх діяльність не виходила за межі радянської законності й соціалістичних цінностей. Відверта політика русифікації, нехтування елементарними національними правами українського народу штовхало багатьох шістдесятників на відкриту конфронтацію з правлячим режимом.

У відповідь на це тоталітарний режим застосував репресії.

Дії тоталітарного режиму викликали спалах самвидавної літератури. Найвідомішими у самвидаві стали праці І. Дзюби, В. Чорновола, М. Осадчого, Є. Сверстюка, В. Мороза.

І. Дзюба наприкінці 1965 р. у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» викрив згубну національну політику Компартії в Україні, показав порушення прав українського народу в усіх сферах суспільно-політичного, культурного й економічного життя, зробивши висновок, що фактичне становище УРСР не відповідає її задекларованому визначенню як рівноправної та суверенної радянської республіки у складі СРСР. Автор показав злочинність практики переслідування людей, які стали на захист української мови та культури. При цьому І. Дзюба сподівався добитися вирішення наболілих національних проблем в межах радянської системи.

Великого розголосу, особливо на Заході, набула книга В. Чорновола «Лихо з розуму (портрети двадцяти злочинців)», присвячена діяльності патріотів України, які щиро вболівали за долю її народу, не мирилися з утисками української мови та культури.

У серпні 1975 р. СРСР, підписавши текст Заключного Акта Гельсінської Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, взяв на себе зобов'язання дотримуватися прав людини, не переслідувати громадян за їх політичні переконання. Спираючись на ці зобов'язання, дисиденти в СРСР спробували відкрито відстояти своє право на інакомислення. У травні 1976 р. в Москві була створена Московська Гельсінська група, яка звернулася до громадськості союзних республік із закликом створювати подібні групи на місцях. Першими відгукнулися українські дисиденти. 9 листопада 1976 р. у Києві було створено Українську Гельсінську групу (УГГ). Група ставила за мету активно сприяти виконанню гуманітарних статей Заключного Акта Гельсінської Наради; добиватися,

щоб в основу взаємин особи та держави було покладено Декларацію прав людини; вимагати, щоб на всіх міжнародних форумах, де обговорюватимуться підсумки виконання Гельсінських угод, Україна була представлена окремою делегацією; домагатися акредитації в Україні представників зарубіжної преси для налагодження вільного обміну інформацією. УГГ вважала своїм головним завданням ознайомлення урядів країн-учасниць наради і західної громадськості з фактами порушень прав людини в Україні. В декларації УГГ зазначалося, що вона керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами.

Очолив УГГ письменник І. Руденно, виключений з компартії та Спілки письменників України за самвидавні твори, зокрема за «Економічні монологи». Серед засновників УГГ були: письменник-фантаст, колишній політв'язень О. Бердник, генерал П. Григоренко, юристи, колишні політв'язні Л. Лук'яненко та І. Кандиба, історик М. Матусевич, інженер М. Маринович.

Уже на початку 1977 р. проти УГГ розпочалися репресії. Із 41 учасника групи протягом 1977—1985 рр. 27 були засуджені, 6 позбавлені радянського громадянства, троє — В. Стус, О. Тихий, Ю. Литвин — загинули в таборах. Розгром легальної правозахисної організації свідчив про засліпленість прибічників тоталітарної системи, їх нездатність і небажання йти на будь-які поступки громадськості.

У другій половині 60-х — першій половині 80-х років серед опозиційного руху в Україні певне місце займали прибічники соціалістичних, соціал-демократичних ідей. Вони, залишаючись на марксистських позиціях, гостро критикували соціалізм радянського зразка, пропагуючи свої погляди в підпільних гуртках та самвидаві. Їх світогляд формувався під впливом критики культу особи Сталіна. Активної діяльності ці групи не встигали розгорнути. Серед цих груп були «Партія боротьби за реалізацію ленінських ідей» у Луганську, її було розкрито в 1969 р., а організаторів засуджено. У Миколаєві діяла група «Боротьби за соціальну справедливість», розкрита в 1969 р., а керівник М. Богач був засуджений.

Найрішучішими противниками радянської політичної системи були українські націоналісти. Ядро їх становили колишні учасники ОУН—УПА, які вийшли на волю під час хрущовської «відлиги» і відновили боротьбу проти режиму. Підпільні націоналістичні гуртки та групи діяли переважно в західноукраїнських областях. У другій половині 60-х — першій половині 80-х років вони в основному зосереджувалися на агітації та пропаганді: поширювали літературу, вивішували національні прапори, розкидали листівки тощо. У програмних матеріалах не відмовлялися і від збройної боротьби за самостійну Україну, але за відповідних умов. Найвідомішою підпільною організацією серед них у 60-ті роки був «Український національний фронт», який очолював учитель з Івано-Франківської області Д. Квецько. До неї належали представники різних професій з багатьох областей України. Організація налагодила видавництво нелегального журналу «Воля і Батьківщина», брошури і листівки, поширювала й колишню оунівську літературу. Головна мета — згуртування сил для майбутнього визволення України і досягнення нею самостійності. Учасників організації засудили до максимальних термінів ув'язнення.

Навесні 1973 р. у Коломиї Івано-Франківської області КДБ розкрило групу «Союз української молоді Галичини», яка, сповідуючи ідеологію ОУН, виступала за вихід України зі складу СРСР. Більшість з тих, хто належав до неї, була засуджена до тривалих термінів ув'язнення.

У березні 1973 р. КДБ заарештувало 14 студентів Львівського університету, звинувативши їх в «українському буржуазному націоналізмі», поширенні антирадянських листівок і виданні позацензурного журналу «Поступ».

У 1979 р. в Івано-Франківській області КДБ розкрило ще один «Український національний фронт» у складі 40 осіб, який поширював самвидавну літературу націоналістичного змісту, почав видавати «Український вісник» та літературний альманах «Прозріння».

Помітною в опозиційному русі була релігійна течія. Так, на 1968 р. із 230 засуджених учасників руху опору в Україні за релігійні переконання постраждали 84 особи. На 1 січня 1980 р. із 78 засуджених борців за свободу совісті в Україні 33 були баптисти, 14 греко-католики, 12 п'ятдесятники, 11 адвентисти, 6 єговісти, 2 православні. Головне завдання для себе вони вбачали у боротьбі за свободу здійснення релігійних обрядів, релігійне виховання своїх дітей, повернення

відібраних державою храмів та відбудову зруйнованих, звільнення засуджених за віру. Виступали вони й проти безцеремонного втручання держави у діяльність віруючих і церкви, закриття храмів.

Серед релігійних течій своєю активністю виділялися греко-католики. Формально будучи ліквідованою, греко-католицька церква продовжувала діяти підпільно. Існувало до 350 катакомбних парафій, кілька монастирів. Були свої священнослужителі. Очолював церкву кардинал Йосип Сліпий, який до 1963 р. перебував у радянських концтаборах, а в 1963 р. емігрував до Ватикану.

Кримськотатарський національний рух, будучи спричиненим депортацією татар із Криму в 1944 р., добивався повернення народу на історичну батьківщину, відновлення автономії. Організованих форм він набув у 1956 р., після прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР про звільнення кримських татар з-під адміністративного нагляду МВС. При цьому, однак, обумовлювалося, що вони не мають права повертатися в Крим. Наприкінці 70-х років вони об'єднували до 5 тис. активістів. З літа 1965 р. кримські татари постійно домагалися відповідей на петиції та звернення народу, зустрічі з керівниками уряду.

У другій половині 60-х — першій половині 80-х років в Україні помітним також був єврейський національний рух, представлений двома течіями — «еміграційників» та «культурників». Перші вимагали права на безперешкодний виїзд євреїв до Ізраїлю, другі прагнули відродити історико-культурні традиції українського єврейства. У самвидаві висвітлювалися питання єврейства в Україні. Наприкінці 60-х років з'явилися нелегальні єврейські культурно-освітні центри («ульпани») у Києві, Харкові, Одесі та інших містах.

Опозиційний рух у другій половині 60-х — першій половині 80-х років готував засади для кардинальних змін в Україні у другій половині 80-х — на початку 90-х років.

Україна у період «Перебудови» (1985—1991)

У першій половині 80-х років адміністративно-командна система управління народним господарством, тоталітарний політичний режим в СРСР привів країну до глибокої соціально-економічної та суспільно-політичної кризи. Це засвідчила зростаюча науково-технічна відсталість порівняно з передовими західними країнами, уповільнення темпів економічного розвитку, дефіцит найнеобхідніших товарів, нещадне переслідування владою інакомислення та опозиції, всевладдя партноменклатури, поширення корупції, соціальна апатія, пияцтво та інші негаразди.

Партійно-радянське керівництво знало про кризові явища, але ретельно приховувало цю інформацію від громадськості. У верхніх ешелонах влади не було єдності щодо шляхів розвитку країни. Одна група керівників вважала, що потрібно посилити адміністративно-командні методи, навести дисципліну; інша твердила, що ніяких істотних змін не потрібно і можна проіснувати в «застої» ще багато років; третя схилилася до необхідності проведення реформ. З обранням у березні 1985 р. Генеральним секретарем партії М. Горбачова перемогли прибічники реформ. Розпочинаючи реформування країни, Горбачов та його однодумці в партійно-радянському керівництві не мали на меті докорінну зміну соціально-економічних відносин. Йшлося про вдосконалення, зміцнення існуючої системи, поліпшення управління господарським механізмом. Але замість «прискорення» розпочався спад промислового виробництва. Існуючий адміністративно-командний економічний механізм не підлягав реформуванню, радянське планово-директивне господарство не сприймало законів ринкової економіки.

Економічні підсумки 1985—1991 рр. були незадовільними. Рівень життя людей невпинно знижувався, до того ж у квітні 1986 р. Україну спіткала аварія на Чорнобильській АЕС — найбільша екологічна катастрофа ХХ ст. Десятки тисяч з них стали інвалідами, багато померло. Наслідки аварії негативно позначилися на здоров'ї 2,5 млн. людей. Лише прямих збитків було завдано на 10 млрд. доларів США.

Економічна криза в державі доповнювалася кризою ідеології. Заїжджені гасла, звична агітація і пропаганда втратили свою мотиваційну роль. Реформаторські сили на чолі з М. Горбачовим відчували, що їм не вистачає підтримки громадськості, що соціально-економічні перетворення не відбудуться без суспільно-політичних змін. На передній план було висунуто завдання демократизації

суспільно-політичного життя. Суть перебудови тлумачилася Горбачовим як поєднання радикальної економічної реформи і демократизації суспільно-політичного життя з метою побудови в СРСР гуманного демократичного соціалізму. У цьому суспільстві мали органічно поєднуватися ринок і план, демократія і керівна роль КПРС, суверенність радянських республік і союзний центр.

Наприкінці 1988 р. було прийнято закони, що змінювали структуру, порядок виборів і зміст роботи органів влади. Вищим законодавчим органом влади в СРСР був проголошений з'їзд народних депутатів. Вибори відтоді мали відбуватися на альтернативній основі, на одне місце могли балотуватися кілька кандидатів.

Одночасно М. Горбачов та його прибічники провели і кадрові зміни. Із Політбюро ЦК КПРС у 1985—1988 рр. були поступово усунені найбільш одіозні представники партноменклатури. В УРСР упродовж 1986—1989 рр. було зміщено 16 із 25 перших секретарів обкомів, 4 із 6 секретарів ЦК Компартії України, Голову Ради Міністрів, 147 перших секретарів міськкомів та райкомів партії, кожного третього голову облвиконкому.

Велику роль у демократизації суспільно-політичного життя відіграла гласність. Вона відкрила можливість сказати через засоби масової інформації, літературу, кіно правду про існуючий тоталітарний режим, його численні злочини. Завдяки гласності були зруйновані ідеологічні міфи радянської доби, розвінчані теоретичні догми марксизму-ленінізму, з'ясована утопічність комуністичної ідеї, безплідність соціалістичного експерименту в СРСР.

У 1988—1991 рр. нескінченні мітинги, пікети, страйки, інші акти громадянської непокори відбувалися в усіх регіонах України.

Поряд із загальнодемократичними та соціально-економічними вимогами на мітингах все голосніше почали лунати заклики до національного відродження, боротьби за державну незалежність України. 26 березня 1989 р. на мітингу у Львові був піднятий національний синьо-жовтий прапор.

Поступово в Україні розгортався робітничий рух. До 1987 р. незадоволення умовами праці, розмірами заробітної плати тощо висловлювалися в критичних виступах, колективних заявах, зверненнях через пресу, скаргах до центральних партійних і державних органів. З розвитком гласності, лібералізацією режиму, демократизацією суспільства характерними стають інші форми протесту — колективна відмова від роботи, страйк. З 1989 р. страйкова боротьба робітників стала масовою. Особливо він поширився на Донбасі.

Під впливом виступу шахтарів передстрайкова ситуація виникла в липні 1989 р. на підприємствах металургії, машинобудування, коксохімії, залізничного транспорту. Характерною ознакою страйкового руху стала його політизація.

У середині 1990 р. політичний страйк охопив 147 шахт України. Центральні площі міст і селищ заповнили багатолюдні мітинги. Вперше працівники цілої галузі промисловості, підтримані робітниками інших галузей, відкрито й свідомо виступили проти існуючої системи влади.

Суспільні зміни в другій половині 80-х років позначилися на процесі утворення різноманітних самодіяльних громадських об'єднань, організацій та товариств.

Одним з перших самодіяльних об'єднань був *Український культурологічний клуб* (УКК), заснований представниками національно-демократичної інтелігенції Києва у серпні 1987 р. Серед його учасників було чимало колишніх дисидентів (О. Шевченко, О. Матусевич, С. Набока). Зосереджуючись в основному на проблемах національно-культурного відродження, учасники клубу критикували існуючий політичний режим. Тому вони стали об'єктом шаленої критики влади.

Національно-демократичні ідеї духовного відродження нації восени 1987 р. об'єднали багатьох молодих людей Львова у *Товариство Лева*. Заснована ним газета «Поступ» відразу зайняла демократичну позицію, стала популяризатором ідей національного відродження, відновлення української державності, трибуною опозиції.

На початку 1988 р. *просвітницькі організації «Спадщина»* виникли у Харкові та Києві, їх діяльність швидко вийшла за межі просвітницької роботи й набула політизованого характеру.

Активізувався студентський рух. У 1988 р. в Києві виникало *студентське об'єднання «Громада»*, у 1989 р. — *Українська студентська спілка (УСС)*, *Студентське братство у Львові*, *Демократична спілка студентів* та інші організації в багатьох містах республіки. Дуже швидко студентський рух заявив про себе як про активну силу в демократичних процесах в Україні.

В 1988 р. відомі дисиденти В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко та інші відновили діяльність Української Гельсінської Спілки. Якщо в середині 1988 р. до неї входило всього кілька десятків осіб, то на початку 1990 р. вона налічувала 2,3 тис. осіб і мала свої відділення в 22 областях республіки.

УГС розгорнула широку організаційну та агітаційно-пропагандистську роботу в масах, координуючи свою діяльність з самодіяльними громадськими організаціями в Україні.

Представники творчої інтелігенції підняли голос на захист української мови. У різних містах України постали культурологічні товариства, метою яких було відродження української мови, їх представники на спільній нараді у грудні 1988 р. створили оргкомітет *Товариства української мови*. У лютому 1989 р. відбулася Установча конференція товариства, яке очолив поет Д. Павличко. Товариство виступило за надання українській мові статусу державної, підтримало ініціативу щодо створення Народного Руху України. Це засвідчило, що українська інтелігенція не обмежуватиме свою діяльність тільки культурницькими заходами.

Під тиском національно-демократичної громадськості, долаючи шалений опір русифікаторів, 8 грудня 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон про мови в Українській РСР. Українська мова отримала статус державної, сфера її використання істотно розширювалася.

У березні 1989р. було утворено Українське добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал», яке спрямовувало свою діяльність на викриття злочинів тоталітарного режиму, реабілітацію жертв репресій.

На повну силу заявив про себе кримськотатарський національний рух. Під тиском мітингів, демонстрацій, пікетів, голодувань в умовах поступової лібералізації радянського режиму влада була змушена дозволити переселення татар. У квітні 1989 р. на півострові їх вже мешкало 40 тис., влітку 1991 р. — 130 тис. (у 1944 р. було депортовано 191 тис. осіб). Для захисту національних прав депортованого народу навесні 1989 р. була створена *Організація кримськотатарського національного руху*.

20 січня 1991 р. у Криму відбувся референдум за створення Кримської АРСР. Верховна Рада УРСР своєю постановою від 12 лютого 1991 р. визнала законними його підсумки. Так у складі України виникла Автономна Республіка Крим — територіальна, а не національно-територіальна автономія корінного населення Криму. Тому Організація кримськотатарського національного руху виступила проти референдуму, закликала своїх прибічників не визнавати його результатів. У червні 1991 р. в Сімферополі Курултай — з'їзд представників кримськотатарського народу — виступив за відновлення кримськотатарської автономії.

У 1988 р. в Україні визрівала ідея створення широкого демократичного руху. У листопаді того ж року на зборах Київської організації Спілки письменників України викристалізувалася ідея створення ініціативної групи *Рух на підтримку перебудови*. До неї увійшли І. Драч (голова), Д. Павличко, П. Мовчан, В. Маняк, Б. Олійник, Г. Сивокінь та інші. У Програмі Руху йшлося, що Рух виступає за перетворення СРСР у справжній союз братніх суверенних народів. Заявити про свій намір добиватися незалежності України в той час не ризикнули, зважаючи на жорстку протидію влади ідеї створення Руху.

18 березня 1989 р. на зборах активістів Руху в Києві було створено Координаційну раду Руху. По всій Україні почали створюватися його первинні осередки. На вересень 1989 р. Рух нараховував майже 280 тис. осіб. Це була масова всеукраїнська демократична організація. Того ж місяця відбувся Установчий з'їзд Народного Руху України, який затвердив Програму і Статут організації, обрав її керівні органи.

Статут задекларував, що Рух є незалежною громадсько-політичною організацією, відкритою для громадян незалежно від їх національності, приналежності до інших об'єднань, релігійних переконань тощо. Головною його метою було визначено побудову в Україні демократичного, гуманного суспільства, сприяння розвитку національно-державного будівництва, скерованого на перетворення України в демократичну правову державу, домагання радикального реформування економіки республіки. Серед напрямів його діяльності — забезпечення прав і свобод людини, демократизація суспільного та державного життя в СРСР, наповнення суверенітету УРСР реальним змістом, соціальна справедливість, екологічна безпека, національно-культурне будівництво тощо. З Програми зникли положення про керівну роль Комуністичної партії.

Рух виступив за права власності народу України на землю, надра, промислові підприємства тощо, самостійність у господарському законодавстві, ціноутворенні, фінансах, кредитно-фінансовій політиці, зовнішньоекономічній діяльності, рівноправність усіх форм власності, розвиток фермерства. До Програми увійшли також положення про надання українській мові статусу державної, відродження національної символіки, відновлення діяльності Української православної та Української греко-католицької церков, закриття ЧАЕС.

Головою Руху було обрано Івана Драча. Секретаріат очолив Михайло Горинь.

На час Других Всеукраїнських зборів, що відбулися у жовтні 1990 р., Рух досяг вершини своєї популярності та авторитету. Збори чітко сформулювали основні вимоги організації: вихід України з СРСР, усунення КПРС від влади. Були визначені найближчі завдання: проведення виборів до рад усіх рівнів на багатопартійній основі, всенародних виборів Президента України, формування коаліційного уряду народної довіри. Це засвідчило, що Рух став у непримиренну опозицію до Компартії України.

Наприкінці 1989—1990 рр. на основі самодіяльних громадських організацій та рухів в Україні виникають численні політичні партії.

У квітні 1990 р. на базі Української Гельсінської спілки постала *Українська Республіканська партія (УРП)*. На той час вона налічувала 2,3 тис. осіб, а через рік — 8,9 тис. Лідером партії був обраний Левко Лук'яненко — відомий політв'язень і дисидент. Партія заснувала кілька газет, інших видань. Головною метою своєї діяльності республіканці проголосили створення Української самостійної соборної держави. УРП виступала за демонополізацію виробництва, перехід до ринкової економіки, економічну самостійність України, господарську самостійність підприємств, економічну свободу громадян, запровадження різних форм власності, пріоритет екології над економікою, доопрацювання законів України відповідно до міжнародних норм права тощо.

У березні 1990 р. на засіданні Великої Ради Руху кілька його керівників — І. Драч, Д. Павличко, В. Яворівський — заявили про свій вихід із КПРС і створення *Демократичної партії України (ДемПУ)*, перший з'їзд якої відбувся у грудні того ж року. Головною метою партії проголошувалося досягнення державної незалежності України, побудову в ній демократичного й гуманного суспільства. ДемПУ виступала за націоналізацію загальносоюзної власності, створення ринкової економіки, соціальну захищеність людини.

Тоді ж виникли *Соціал-демократична партія України, Об'єднана соціал-демократична партія України, Партія зелених України, Ліберальна партія, Народна партія* та інші. Усі вони були невеликими за чисельністю політичними об'єднаннями.

Найчисельнішою залишалась *Комуністична партія*, але втрата монополії на владу виявила її внутрішню слабкість, у ній почали швидко наростати кризові явища. З 1990 р. розпочався обвальний процес добровільного виходу з її лав, особливо в західних областях України. За 1990 р. було ліквідовано 39 міськкомів та райкомів Компартії України.

Одночасно всередині Компартії оформилася *Демократична платформа*, яка добивалася демократизації КПРС (відмова від комунізму як утопічної мети, скасування принципу демократичного централізму і перетворення партії на організацію парламентського типу). Однак більшість делегатів XXVIII з'їзду Компартії України і XXVIII з'їзду КПРС (влітку 1990 р.) відхилили ідеї демократизації партії.

У грудні 1990 р. в Києві відбувся установчий з'їзд *Партії демократичного відродження України (ПДВУ)*, утвореної на базі колишньої Демократичної платформи в Компартії України. Вона стала партією парламентського типу.

Українське суспільство на початок 90-х років не було структурованим і нові політичні партії не мали чіткої соціальної бази. З певною умовністю політичний спектр в Україні мав такий вигляд:

— національно-радикальні партії та організації, національно-демократичні партії (УРП, ДемПУ, Українська селянська демократична партія);

— партії центристського, лівоцентристського спрямування (Ліберальна партія, Народна партія, Партія зелених, соціал-демократичні партії, ПДВУ).

Усі новостворені партії в Україні були в опозиції до тоталітарної системи, виступали проти гегемонії Компартії в суспільстві, добивалися докорінних змін у соціально-економічному і

політичному житті країни. Компартія України, у зв'язку з нездатністю до самореформування, перебувала на крайньому лівому фланзі політичного спектра.

Справжнім каталізатором процесу демократизації в країні став Перший з'їзд народних депутатів СРСР (25 травня — 9 червня 1989 р.). Хоча на ньому чисельно переважали представники партноменклатури, ініціативу перехопили демократично налаштовані депутати. Робота з'їзду транслиувалася по радіо і телебаченню. Громадяни вперше стали свідками відкритої політичної боротьби різних сил. Виступи А. Сахарова, М. Афанасьєва, Г. Попова, Б. Єльцина мали великий громадський резонанс і сприяли швидкій демократизації суспільства. Демократи отримали значну моральну перемогу, КПРС зазнала відчутного удару. Процес демократизації в країні впевнено набирив сили.

Улітку 1989 р. на багатотисячних мітингах у Києві, Львові, Харкові, інших містах республіки лунали заклики до народних депутатів СРСР від України домагатися на з'їзді законодавчого оформлення політичного та економічного суверенітету республіки, ліквідації диктату союзних міністерств, знищення цензури і забезпечення свободи слова, права громадських організацій, партій користуватися державними засобами масової інформації.

Головна увага демократичних сил республіки восени 1989 — на початку 1990 рр. була прикута до виборів у Верховну Раду УРСР і місцевих органів влади. Новий закон про вибори, прийнятий під тиском громадськості, уже не містив положення про вибори від громадських організацій.

Передвиборна кампанія була надзвичайно напруженою. На 450 місць у Верховній Раді УРСР претендувало до 3 тис. кандидатів. Демблок домогся значного успіху: 111 із 442 депутатів Верховної Ради УРСР були демократами. Найбільше їх було обрано в західних областях, Києві, великих містах на Сході й Півдні України. На Львівщині з 23 мандатів національно-демократичні сили вибороли 22, на Івано-Франківщині всі 11, на Тернопільщині всі 10 мандатів, у Києві 17 із 22. Приблизно такою ж була загальна картина виборів до рад нижчого рівня.

Загалом результати виборів засвідчили значне зростання впливу національно-демократичних сил. Після виборів головні питання республіканського життя вирішувалися не в ЦК Компартії, а у Верховній Раді.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла **Декларацію про державний суверенітет України**, яка проголошувала «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах».

У десяти статтях цього документа проголошувалося право української нації на самовизначення, окреслювалися принципи народовладдя, державної влади, громадянства УРСР, економічна самостійність, територіальна недоторканність республіки, визначався порядок гарантування її зовнішньої та внутрішньої безпеки, суб'єктність УРСР у міжнародних зносинах. Відносини УРСР з іншими радянськими республіками мали будуватися на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у внутрішні справи. Декларація була проголошена основою для нової Конституції, законів України, укладання міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України мали використовуватися при укладанні нового союзного договору. Це положення було включене в Декларацію під тиском комуністичної більшості парламенту. Ця ж більшість провалила пропозицію Народної Ради надати Декларації статусу конституційного акту.

Початок осені 1990 р. в Україні ознаменувався новим загостренням політичної боротьби. Громадськість республіки не задовольняла дії уряду, який не вживав заходів для захисту внутрішнього ринку. Незадоволення викликали і дії парламентської більшості, що взяла курс на підписання нового союзного договору. В авангарді боротьби була учнівська молодь. Студенти вимагали відставки Голови Ради Міністрів В. Масола, нових виборів у парламент на багатопартійній основі, прийняття постанови про націоналізацію майна КПРС та ВЛКСМ на території УРСР, відмови від укладання союзного договору, повернення в Україну солдат, які перебували на службі поза її межами, забезпечення призовникам проходження військової служби лише на території УРСР.

За цих умов, 17 жовтня, парламент республіки постановив: у 1991 р. провести в УРСР всенародне голосування — референдум з питань довіри Верховній Раді і за його результатами вирішити питання про проведення нових виборів; забезпечити проходження строкової військової служби громадянами України поза межами республіки тільки за добровільної згоди; розглянути

висновки Міністерства юстиції і Державного арбітражу УРСР стосовно майна КПРС та ВЛКСМ, утворити тимчасову комісію Верховної Ради з цього питання; спрямувати всі зусилля на стабілізацію політичної й економічної ситуації в республіці, на побудову правової суверенної Української держави; прийняття нової Конституції республіки, а до цього укладання союзного договору вважати передчасним. Голова уряду В. Масол був змушений піти у відставку. Студентський страйк і голодування були припинені.

Проте наприкінці жовтня 1990 р. розпочався контрнаступ реакційних сил. Було прийнято рішення про проведення всесоюзного референдуму щодо збереження СРСР. Задум його організаторів полягав у тому, щоб фактично зберегти унітарну державу і покласти край рухові республік до незалежності. Про зростання агресивності противників реформ засвідчили криваві події в січні 1991р. у Вільнюсі та Ризі, де були здійснені спроби повалення законно обраних органів влади обох прибалтійських республік.

17 березня 1991 р. було проведено референдум щодо збереження СРСР. Його учасникам запропонували запитання: «Чи вважаєте ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?» Отже, саме запитання пропонувало позитивну відповідь.

Щоб забезпечити перебування республіки у складі майбутнього Союзу, Президія Верховної Ради України запропонувала виборцям відповісти на референдумі 17 березня ще на одне запитання: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» Це запитання конкретизувало умови, на яких Україна могла б увійти до нового Союзу, головною з них мало бути реальне забезпечення незалежності республіки, що випливало з Декларації про державний суверенітет. Позитивно на запитання всесоюзного бюлетеня відповіло 70,5%, на запитання республіканського — 80,2% учасників референдуму.

У другій половині 80-х — на початку 90-х років нове українське національно-культурне відродження розпочалося з боротьби за піднесення статусу української мови. У 1988 р. Спілка письменників України разом з Інститутом мовознавства АН УРСР виступили з ініціативою створення Товариства шанувальників української мови. Товариство було створене у лютому 1989 р., а через два роки було перейменоване у Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Т.Шевченка. Під тиском української громадськості Верховна Рада УРСР восени 1989 р. прийняла Закон про мову, згідно з яким українська мова була оголошена державною.

Запитання. Завдання

1. Які територіальні зміни відбулися в Україні в середині 40-х — на початку 50-х років?
2. З якою метою здійснювались примусове переселення українського населення з Польщі до СРСР та операція «Вісла»?
3. За якого соціально-політичного, ідеологічного становища відбулась відбудова народного господарства республіки у повоєнні роки?
4. До яких методів вдавався радянський тоталітарний режим для знищення в суспільстві критичних настроїв наприкінці 40-х — на початку 50-х років?
5. Чим пояснюється збройна боротьба на західноукраїнських землях у другій половині 40-х — на початку 50-х років? Які її результати?
6. Поміркуйте, наскільки радикальною була спроба змінити політичний режим в Україні після смерті Сталіна.
7. Якими були наслідки часткової реабілітації жертв «культу особи» та політичних і соціально-економічних реформ М. Хрущова?
8. До яких засобів вдавалась партноменклатура для консервації тоталітарного режиму?
9. Як виник дисидентський рух в Україні, яку мету переслідували його учасники та як реагувала на їх діяльність влада?
10. Охарактеризуйте головні політичні чинники, що зумовили застій економічного, суспільно-політичного життя в СРСР. Якими були особливості періоду застою в Україні?
11. Чим була зумовлена спроба реформувати суспільство в СРСР шляхом перебудови?

12. За яких умов та яких форм набувала політизація суспільства наприкінці 80-х — на початку 90-х років?
13. Яку роль у процесі здобуття Україною незалежності відіграв Народний Рух України та інші політичні об'єднання громадян?
14. Наскільки політичне структуроване українське суспільство було на початку 90-х років?
15. Яку роль відігравала у вітчизняній політичній історії Декларація про державний суверенітет України?

Розбудова Української незалежної держави

Проголошення незалежності України

Консервативні сили в радянському керівництві, які не погоджувалися з політикою перебудови, спробували використати складне соціально-економічне становище в країні, незадоволення мас, щоб повернути суспільство до попередніх порядків. З цією метою 19 серпня 1991 р. була здійснена спроба державного заколоту. Його ініціатори — представники вищого державного керівництва СРСР — заявили, що у зв'язку з начебто хворобою Президента СРСР країною керуватиме Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС).

ДКНС оголосив про запровадження на півроку в окремих районах СРСР надзвичайного стану. Призупинялася діяльність всіх політичних партій, громадських організацій і рухів демократичного спрямування, окрім КПРС, заборонялися мітинги, демонстрації, страйки, запроваджувалася жорстка цензура над засобами масової інформації, призупинявся вихід газет, крім кількох лояльних до ДКНС. У Москві, де відбувалися головні події, було запроваджено комендантський час, виведено на вулиці та майдани війська.

Вранці того ж дня у Києві представники ДКНС ультимативно зажадали підтримки ДКНС з боку Верховної Ради та уряду республіки. Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук у своєму виступі по республіканському радію закликав громадян до спокою і витримки, запропонував зосередитися на розв'язанні найважливіших проблем повсякденного життя, заявивши, що відповідні оцінки і висновки зробить Верховна Рада України та її Президія. Президія Верховної Ради УРСР лише ввечері 20 серпня прийняла заяву, в якій зазначалося, що постанови ДКНС, поки це питання не вирішить Верховна Рада України, не мають юридичної сили на території УРСР.

19 серпня 1991 р. Народний Рух України закликав співвітчизників не підкорятися волі заколотників, створювати структури активного опору, вдатися до всеукраїнського страйку. 20 серпня Народна Рада — організована опозиція в республіканському парламенті — засудила державний заколот і закликала підтримати керівництво Росії у протистоянні з ним. 19—22 серпня 1991 р. масові мітинги-протести проти дій заколотників відбулися у Києві, Львові, Харкові, Донецьку, інших містах України.

Головні події розгорнулися у Москві. Рішучий опір заколотникам з боку тисяч громадян, що заповнили центр Москви, дії керівництва РСФСР на чолі з Б. Єльциним, вагання військ, перехід окремих військових частин на бік демократичних сил, нерішучість самого ДКНС спричинили провал заколоту 22 серпня 1991 р. З радянським періодом в історії країни було покінчено.

30 серпня Президія Верховної Ради України заборонила діяльність Компартії України як складової частини КПРС.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла — **Акт проголошення незалежності України**. У ньому зазначалося: «Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України. Територія України є неподільною і недоторканною. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення».

За Акт проголосувала абсолютна більшість депутатів Верховної Ради. УРСР перестала існувати. На геополітичній карті світу постала нова самостійна держава — Україна.

На підтвердження Акта проголошення незалежності Верховна Рада України вирішила провести 1 грудня 1991 р. республіканський референдум. Він був потрібен, щоб нейтралізувати політичні спекуляції противників української незалежності, особливо у східних і південних областях республіки, які заявляли, що народ буцімто не підтримує Акт про незалежність. На всеукраїнському

референдумі кожен громадянин мав чітко відповісти «Так, підтверджую», або «Ні, не підтверджую» на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?»

Із 37885,6 тис. громадян України, котрі були внесені до списків для таємного голосування, взяли участь у голосуванні 31891,7 тис. (84,18%). Із них позитивно відповіли 28804,1 тис. виборців (90,92%). Зокрема, у Криму відповіли на запитання референдуму «Так, підтверджую» 54,19% громадян, у Севастополі — 57,07%; у Донецькій, Луганській, Одеській, Харківській областях підтвердили Акт про незалежність понад 80% виборців; в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Черкаській, Вінницькій областях за незалежність проголосувало понад 95%, у решті областей — понад 90% громадян.

Одночасно з референдумом, 1 грудня 1991 р. відбулися вибори Президента України. Ним став Л. Кравчука за якого проголосувало 61,59% виборців. 5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу Президента України.

Політичне становище в незалежній Україні

Результати Всеукраїнського референдуму, вибори Президента України створили у республіці якісно нову політичну ситуацію. Було прискорено остаточну ліквідацію СРСР.

7—8 грудня 1991 р. на території Білорусі (у Біловезькій пущі під Брестом) відбулася зустріч Голови Верховної Ради Білорусі С. Шушкевича, Президента Російської Федерації Б. Єльцина і Президента України Л. Кравчука. Підсумком її стали офіційна констатація факту розпаду СРСР, укладення угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Незалежність України була визнана всіма колишніми радянськими республіками, світовим співтовариством. Україна стала суверенною державою без кровопролиття, мирним шляхом.

24 серпня 1991 р. вона офіційно отримала назву — Україна, що відповідає історичній традиції. Розпочався процес утвердження атрибутів державності, без яких не існує суверенних держав. 4 вересня 1991 р. над куполом будинку Верховної Ради замайорів національний синьо-жовтий український прапор, а 28 січня 1992 р. він отримав статус державного. 15 січня 1992 р. державним гімном України стала музика композитора М. Вербицького на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна...». 19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила тризуб як малий герб України. Національна символіка перетворилася на державну.

8 жовтня 1991 р. набув чинності закон «Про громадянство України», згодом розпочався обмін радянських паспортів на українські.

7 листопада 1991 р. Верховна Рада затвердила закон «Про державний кордон», а в грудні того ж року утворено Державний митний комітет України. Почалося формування прикордонної та митної служб держави.

На початку січня 1992 р. в Україні був започаткований обіг купонів багаторазового використання, а у вересні 1996 р. вони були замінені на національну валюту — гривню. Так відбувся перехід на власну грошову одиницю.

У серпні 1991 р. постановою Верховної Ради «Про військові формування на Україні» їй були підпорядковані усі війська, розміщені на території республіки. У жовтні того ж року було затверджено концепцію оборони та будівництва Збройних сил України. Процес створення власної армії та флоту мав відбуватися шляхом поступового реформування військ Київського, Одеського та Прикарпатського військових округів, частин протиповітряної оборони і Чорноморського флоту. У грудні 1991 р. був прийнятий Закон України «Про Збройні сили України», в якому офіційно проголошувалося створення армії та флоту.

До серпня 1991 р. політичні партії та організації в Україні умовно поділялися на дві групи: комуністичну й антикомуністичну. Після перемоги сил демократії, проголошення незалежності України й розпаду СРСР блок антикомуністичних сил розпався, оскільки спільна мета, що їх об'єднувала, була досягнута, на передній план виступили вузькопартійні інтереси та завдання.

На сьогодні в Україні було зареєстровано більше 140 політичних партій та організацій, їх кількість непостійна: активно відбуваються інтеграційні й дезінтеграційні процеси виникнення та розпаду партій і політичних груп. Розмаїття партій та організацій зумовлене незавершеністю процесу структуризації українського суспільства, гострою боротьбою всередині партій за лідерство, що часто призводить до розколів, виникнення регіональних партій тощо.

Політична ситуація в Україні у перші роки незалежності залишалася напруженою. Ейфорія щодо оперативного і кардинального вирішення суспільно-економічних проблем швидко минула. Передусім не було вироблено чіткої концепції державотворення, що сконцентрувало б зусилля широких народних мас. За перші роки свого існування Верховна Рада України прийняла кількості законів, але за відсутності концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися нежиттєздатними і не забезпеченими відповідними механізмами впровадження.

З проголошенням незалежності в Україні розпочався розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову. З метою оптимізації структури влади у червні 1991 р. Верховна Рада ухвалила концепцію нової Конституції. Однак конституційний процес затягнувся на п'ять років.

Внутріполітичне життя України визначали розбіжності між полярними політичними силами. Дискусії точилися з таких ключових питань, як ринкова чи планова соціалістична економіка, незалежна Україна чи відродження Союзу тощо. Усе це знижувало ефективність діяльності Верховної Ради, уряду, місцевих органів влади.

Не покращувала ситуацію державі постійне протистояння і боротьба між Верховною радою, Президентом та урядом.

Становище в країні продовжувало погіршуватися. За цих умов 7 червня 1993 р. розпочався страйк шахтарів Донбасу, який перекинувся на інші галузі промисловості. Страйкарі висунули не лише економічні вимоги, а й політичні — надати Донбасу регіональну автономію, провести в країні референдум щодо довіри Президенту, Верховній Раді і радам усіх рівнів. Страйк набув апогею 14—15 червня.

У цей час Верховна Рада прийняла постанову про референдум щодо довіри Президенту і вищому законодавчому органу держави. Завдяки цьому вдалося ослабити соціальне напруження і припинити страйк. У вересні 1993 р. ВР постановила провести дострокові вибори в парламент навесні 1994 р. і вибори Президента — у червні того ж року.

Вибори до Верховної Ради навесні 1994 р. відбулися за мажоритарною системою, відповідно до якої кандидатів висували у територіальних округах, а не за партійними списками. Ця система помітно обмежила вплив політичних партій та громадських об'єднань на виборах. На один депутатський мандат в середньому претендувало по 13 осіб. Тому виборча кампанія відбувалася у надзвичайно напруженій боротьбі.

У першому турі виборів 27 березня 1994 р. було обрано тільки 49 депутатів, у другому ще 289. З 24 по 31 липня відбулися довибори у 59 зі 112 округів. За результатами виборів 25% місць здобула КПУ, 5,9% — Рух, 5,34% — СелПУ, 4,15% — СПУ. Отримали місця в парламенті також представники Української республіканської партії, Конгресу українських націоналістів, Партії демократичного відродження України, Демократичної партії України, Партії праці, Соціал-демократичної партії України, Української консервативно-республіканської партії, Громадянського конгресу України. Безпартійних було — 221 депутат (55,6%) з 397 обраних.

На виборах відчутної поразки зазнали пропрезидентські політичні сили. Майже третина виборців віддала свої голоси партіям лівої орієнтації. У складі нової Верховної Ради нараховувалося дев'ять депутатських груп і фракцій: комуністична, рухівська, соціалістична, центристська, аграрна, групи «Реформи», «Єдність», «Державність», міжрегіональна. Певна кількість народних депутатів залишилася поза фракціями і групами.

Головою Верховної Ради України було обрано лідера СПУ О. Мороза.

У напруженій політичній боротьбі відбувалися президентські вибори влітку 1994 р., на яких балотувалося 11 претендентів — Л. Кучма, Л. Кравчук, І. Плющ, П. Таланчук, Л. Скорик, І. Валеня, В. Лановий, В. Пинзеник, О. Мороз, В. Бабич, М. Рудь. У першому турі ніхто не набрав більше половини голосів, і був призначений другий тур на 10 липня 1994 р., в якому змагались Л. Кравчук та Л. Кучма. Переміг Л. Кучма, який набрав 14 млн. 660 тис. голосів (52%), а Л. Кравчук 12 млн. 100 тис. голосів (45%).

Конституційний процес та особливості Конституції України 1996 р.

Конституційний процес в Україні відбувався у два етапи.

Перший етап: 1990—1993 рр. Головним на цьому етапі було опрацювання на основі чинних конституційних положень легітимного, що відповідав би сподіванням громадян, логічного та

юридичне завершеного проекту Конституції. Розпочався він із вироблення концепції нової Конституції. Було запропоновано сім варіантів концепції, після цього у червні 1991 р. вона була затверджена Верховною Радою. На її основі було створено чотири варіанти проекту Конституції. Один з них у липні 1993 р. Верховна Рада винесла на всенародне обговорення. За його результатами у жовтні 1993 р. Верховна Рада доручила Конституційній комісії допрацювати проект Конституції та оприлюднити його через засоби масової інформації. Опублікуванням проекту завершився перший етап конституційного процесу.

Другий етап: 1994—1996 рр. Розпочався він 20 вересня 1994 р., коли Верховна Рада вирішила питання про склад і принципи утворення нової Конституційної комісії. До її складу увійшли представники законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Комісія діяла під головуванням Президента України Л. Кучми і Голови Верховної Ради О. Мороза.

Основним на цьому етапі конституційного процесу було вироблення логічно і юридичне завершеного документа, що узгоджував би позиції різних політичних сил. Дискусії точилися щодо форми державного управління (президентська чи парламентська республіка), рівноправності різних форм власності, державного статусу української мови, державної символіки, розташування іноземних військових баз на території України, правового статусу Республіки Крим, розподілу повноважень між гілками влади, гарантій соціальних прав громадян. На початку квітня 1996 р. питання про проект Конституції України було внесено до порядку денного сесії Верховної Ради, а 17 квітня 1996 р. розпочався розгляд проекту, запропонованого Конституційною комісією. За результатами його розгляду було утворено Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради для доопрацювання проекту.

28 травня — 4 червня 1996 р. проект Конституції розглядався Верховною Радою і був прийнятий у першому читанні. Однак 19 червня 1996 р. у другому читанні проект був заблокований. За таких обставин 26 червня 1996 р. Президент оголосив Всеукраїнський референдум, на який виносився проект Конституції, не прийнятий Верховною Радою. Протистояння Президента і Верховної Ради знову загострилося. Це змусило більшість депутатів повернутись до розгляду проекту Конституції.

28 червня 1996 р. Верховна Рада прийняла Конституцію України кваліфікованою більшістю (315) голосів і закон про введення її в дію (338 голосів).

Конституція України складається з преамбули, п'ятнадцяти розділів, у яких визначені права, свободи та обов'язки людини і громадянина; описано процедуру виборів, референдуму; окреслено повноваження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, інших органів виконавчої влади, прокуратури, правосуддя, Конституційного Суду України, органів місцевого самоврядування, визначено територіальний устрій України, зокрема й Автономної Республіки Крим; вказано, за яких обставин і хто має право вносити зміни до Конституції України і визначено перехідні положення, які регулюють строки та порядок переходу від діючої системи державних органів до тієї системи, що передбачена Конституцією 1996 р.

У преамбулі проголошується, що Конституція прийнята Верховною Радою від імені українського народу і є результатом здійснення українською нацією права на самовизначення. У ній сформульовано завдання щодо забезпечення в Україні прав і свобод, зміцнення громадянської злагоди, розвитку соціальної та правової держави.

Перший розділ присвячений загальним засадам. Україна визначається як суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює її безпосередньо через демократичні вибори, референдум, органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

За формою державного правління й устрою Україна визначається як унітарна республіка, а українська мова проголошується державною. Одночасно в Україні гарантується вільний розвиток інших мов.

Вагоме значення має проголошення принципів економічної, політичної та ідеологічної багатоманітності. Це означає, що остаточно покинчено з пануванням однієї форми власності, одного політичного напрямку, однієї ідеології.

Конституція проголошує людину найвищою соціальною цінністю в Україні. Утвердження і забезпечення її прав є головним обов'язком держави. У розділі «Права і свободи та обов'язки людини і громадянина» накреслено систему особистих, соціально-економічних, політичних прав людини.

Зокрема, у соціально-економічній сфері громадянам надаються права на працю, страйк, відпочинок, соціальний захист, житло, охорону здоров'я тощо. Право приватної власності проголошується непорушним. Конституція передбачає свободу об'єднань у різні політичні утворення, участь у управлінні державними справами, у виборах, референдумі, право проводити збори, мітинги, демонстрації, закріплюється право на свободу світогляду і віросповідання.

Конституція регулює організацію і діяльність вищого законодавчого органу України — Верховної Ради, що обирається всенародне терміном на чотири роки у складі 450 народних депутатів, які здійснюють свої повноваження на постійній основі. Зі складу депутатів обирається Голова Верховної Ради, перший заступник і заступник Голови. Вони керують роботою Верховної Ради.

Головна функція Верховної Ради — прийняття законів. Видаючи закони і приймаючи постанови, вона не має права втручатися у сферу діяльності інших гілок влади. Окрім законодавчої роботи, Верховна Рада здійснює також установчі та контролюючі функції, визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики тощо.

Загальні засади щодо правового статусу Президента України вписані в окремому розділі Конституції. Президент є главою держави, гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини й громадянина. Він обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Одна і та ж особа не може бути Президентом України більше двох термінів поспіль.

Конституція наділяє Президента значними повноваженнями в здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики держави. Президент представляє державу на міжнародній арені, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України, забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, визначені Конституцією; призначає третину складу Конституційного Суду України, присвоює вищі військові звання, дипломатичні ранги та інші звання і чини, призначає за поданням прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій. За згодою Верховної Ради Президент призначає прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку, призначає і звільняє Генерального прокурора України, Голову Антимонопольного комітету, Голову Фонду державного майна, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України. Президент утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, має право скасовувати постанови і розпорядження уряду. Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України. Він підписує закони, прийняті Верховною Радою, і має право вето щодо них із наступним поверненням їх на повторний розгляд парламенту. Президент здійснює й інші повноваження, визначені Конституцією.

До системи органів виконавчої влади, згідно з Конституцією, належать: Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації в областях, районах, містах Києві та Севастополі.

Кабінет Міністрів є вищим органом у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Він розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку України, забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики у соціально-культурній сфері (праці, зайнятості населення, соціальному захисті, освіті, науці, культурі та ін.). Кабінет Міністрів забезпечує розробку і виконання державного бюджету, виконує інші повноваження, визначені Конституцією, законами й указами Президента.

Конституція застерігає, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Конституція гарантує незалежність і недоторканність суддів.

Конституційний Суд — єдиний орган, який має право офіційного тлумачення Конституції України та законів республіки. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, які визнані такими, що суперечать Конституції, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їхню неконституційність.

Місцеве самоврядування, за Конституцією, здійснюється безпосередньо громадами через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Спільні інтереси територіальних громад міст, селищ і сіл представляють районні та обласні ради. Склад ради села, селища або міста обирається мешканцями відповідної територіальної одиниці на основі загального, рівного, прямого виборчого права, шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Конституція набула чинності з дня її прийняття — 28 червня 1996 р. З'явилась можливість на конституційному фундаменті за допомогою передбачених Основним Законом засобів і на основі його принципів завершити розбудову розвинутого громадянського суспільства і суверенної, демократичної, правової, соціальної держави.

Запитання. Завдання

1. Чому незалежність України у серпні 1991 р. вдалося здобути мирними засобами? Проаналізуйте внутрішні та зовнішні умови, що сприяли цьому.
2. Які причини зумовили прийняття нової Конституції України?
3. Чому за перше десятиріччя незалежності Української держави не вдалося виправити складне економічне становище в країні?
4. Які основні проблеми внутріполітичного життя в Україні не вдалося вирішити до середини 2001р.?
5. Яка система влади діє в Україні? Охарактеризуйте її основні елементи та функції.
6. Які атрибути незалежної держави має Україна? Чому виникали труднощі з їх утвердженням?
7. Чому питання державної мови в Україні стало одним з найгостріших в останнє десятиріччя?
8. Назвіть основні принципи і завдання внутрішньої та зовнішньої політики України.

